

TRABZON İÇ KALE'DE (YUKARI HİSAR) KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN DEVRİ'NDE YAPILAN SUR DUVARI ONARIMLARI HAKKINDA BAZI TESPİTLER*

AN OBSERVATION OF THE WALL REPAIRS IN THE TRABZON INNER (UPPER) CASTLE DURING SULTAN SULEIMAN THE MAGNIFICENT'S REIGN

Mehmet YAVUZ**

ÖZ

Bir suriçi kent olarak tarihi Trabzon; Aşağı Hisar, Orta Hisar ve Yukarı Hisar (İç Kale/Kule Hisar) olmak üzere üç ayrı bölümden oluşur. Bu üç bölüm içinde, stratejik açıdan en önemli yer Yukarı Hisar ya da diğer adıyla İç Kale'dir. Şehrin Helenistik, Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı dönemlerindeki idare merkezi ve saray teşkilatı burada bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmed, 15 Ağustos 1461 tarihinde Trabzon'u fethettiğinde, ilk hedefi imparatorluk sarayının da bulunduğu İç Kale'nin ele geçirilmesi olmuştur. Fatih Sultan Mehmed'in 15 Ağustos 1461'de Trabzon'u fethetmesiyle, bu tarihi kent Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçmiş, fetih sonrası İstanbul'a gönderilen Komnenos Hanedanına ait imparatorluk sarayı ve müstemilatı ile İç Kale'deki diğer idari binalar şehrin idaresine tayin olunan Gelibolu Valisi Kasım Paşa tarafından idare merkezi olarak kullanılmıştır. Bu durum 17. Yüzyıla kadar böyle devam etmiştir. İç Kale'nin Osmanlı Dönemi'nde yönetim merkezi olarak kullanılmaya devam ettiğini gösteren bir husus, kale duvarlarının zayıf kısımlarının Osmanlı Devleti tarafından onarılmış olmasıdır. Bu makalenin kapsamı, Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde onarımı yapılan ve bugün yerinde olmayıp Trabzon Müzesi'nde muhafaza edilen onarım kitabesi ve ait olduğu sur duvarının tanıtımı ile sınırlıdır. Buna bağlı olarak onarılan sur duvarının yerinin tespiti ve yapısal özelliklerinin; malzeme seçimi, inşaa tekniği ve sanat anlayışı bakımından analiz edilmesi ve yenilenen sur duvarı iç kısmında tespit edilen tonozlu mekânın tanıtılması yanında önceki yayımlarda surun bu bölümüyle alakalı verilen yanlış bilgilerin düzeltilmesi makalenin temel amaçlarındandır. Konunun özgünlüğü ve daha iyi kavranabilmesi için, ilgili kaynak ve yayımların değerlendirilmesi yapılmış, önceki yayımlarda verilen yanlış bilgiler somut verilerle düzeltilmiş, Osmanlı Arşivi'nde (BOA) konuyla alakalı tespit edilen belgeler de ilk kez değerlendirilmiştir. Son bölümde ise, 2021 yılından itibaren İç Kale'de başlatılan arkeolojik kazılar sonucunda elde edilecek kalıntı ve buluntular temel alınarak, Trabzon'un tarihi geçmişine ışık tutacak arkeopark düzenlemesi ile bu sahanın kent turizmini canlandırma konusundaki görüş ve öneriler dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Trabzon Kalesi, Sur Onarımı, Sultan Süleyman (Kanuni) Onarım Kitabesi.

* Bu makale, 24-26 Nisan 2018 tarihlerinde Trabzon'da düzenlenen 1.Uluslararası Kanuni Sultan Süleyman Sempozyumu'nda sunulan ve Türkçe ve İngilizce Özet kısmı Bildiriler Kitabında basılmış olan aynı başlıklı bildirinin genişletilmiş halidir.

** Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Trabzon.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7836-6024> ♦ E-mail: mmtyavuz@hotmail.com

ABSTRACT

As a walled city, the historical city of Trabzon was composed of three different parts, namely the Lower Castle, Middle Castle, and Upper Castle. The Upper Fortress, also known as the Inner Castle, holds the utmost strategic importance since the administrative center and palace organizations were located here during the Hellenistic, Roman, Byzantine, Komnenid, and Ottoman periods.

The first objective of Mehmed the Conqueror when he captured Trabzon on August 15, 1461, was to take over control of the Upper Castle, where the Komnenid imperial palace was located. According to H. W. Lowry, who based his information on the accounts of the Byzantine chronicler Kritovoulos, upon David Komnenos' acceptance of the surrendering conditions set by Sultan Mehmed the Conqueror, Mahmut Pasha first entered the Inner Castle with his soldiers to completely take over the castle by taking the necessary security measures before the entrance of the Sultan. Then, Sultan Mehmed the Conqueror entered the castle, examined the imperial palace and other buildings, and took measures to ensure the security of the city.

With the conquest in 1461, both the city of Trabzon as the Komnenid capital and the lands under its control were taken over by the Ottoman Empire, and the members of the Komnenid Dynasty were sent to Istanbul. The imperial palace and related buildings, as well as other structures of administrative character located in the Inner Castle, became the administrative center for Kasım Pasha, the Governor of Gallipoli, who was appointed to the administration of the newly conquered city. This situation continued until the 17th century.

Although the city's symbolic churches, namely the Church of Panaghia Chrysokephalos Church and the Church of St. Eugenios, were converted into mosques under the names of *Büyük Fatih Cami* and *Yeni Cuma Cami*, respectively, the first mosque in the Islamized city was built within the Inner Castle, known as Inner Castle Mosque (*İç Kale Cami/Şirin Hatun Cami*), in 1470. Ottoman state officials continued to reside in the Inner Castle.

Another important point indicating the continued use of the Inner Castle as an administrative center during the Ottoman period is the repair of the weak parts of the fortifications.

Accordingly, determining the location of the repaired city wall, analyzing its structural features in terms of material selection, construction technique, and the concept of art, and introducing the vaulted space detected in the interior of the renovated city wall, as well as correcting the inaccurate information put forward about this section in previous publications, are among the main objectives of the article.

Before the discussion of the subject, previous discussions were outlined in the section entitled "Research Status and Primary Sources," followed by the correction of inaccurate information that appeared in several past publications with new evidence. This section also delves into the detailed discussion of newly discovered written sources from the Ottoman Archives of the State Archives Directorate.

Based on the new finds recovered from archaeological excavations initiated in the Inner Castle in 2021, the final section of this paper provides some suggestions and thoughts on the turning of the Inner Castle area into an archaeological park that could illuminate the historical past of Trabzon and revitalize the city's potential in tourism.

Keywords: Trabzon Castle, Fortification Repair, Repair Inscription of Sultan Suleiman the Magnificent.

Giriş

Trabzon Kalesi, Yukarı Hisar/İç Kale, Orta Hisar ve Aşağı Hisar adı verilen üç bölümden oluşur (Çiz. 1). Ancak eski Trapezus'u¹ oluşturan bölümlerin Yukarı Hisar (Akropol/İç Kale) ve Orta Hisar olduğu, Aşağı Hisarın bunlara Komnenos Döneminde eklendiği söylenmiş olsa da 2022 yılında Pazarkapı'da yapılan arkeolojik kazılar Roma Döneminde de bura sur yapısının olduğunu göstermiştir.² Şehrin ilk kuruluşunun M.Ö. 2 binli yıllarda olduğu kabul edilir, ancak somut verileri M.Ö. 750'lili yıllara aittir.³ 2021 yılında yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkan somut buluntuları da hesaba kattığımızda Trabzon'un sırasıyla Helenistik, Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı medeniyetlerine ev sahipliği yaptığı tespit edilmiştir.

Sur/Kale içi aynı zamanda tarihi Trabzon'un kent merkezidir. Fakat, Yukarı Hisar ya da Kule Hisar olarak da anılan İç Kale konumu ve yapısal özellikleri nedeniyle bütün dönemlerde idare merkezi durumundadır. Orta Hisar geç dönem Osmanlı zamanında idare merkezi olmakla birlikte üst sınıf için iskân yeri olmalıdır. Aşağı Hisar ise II. Aleksios zamanında, 1319-1324 yılları arasında bugünkü şeklini almıştır. Ancak 2022 yılında Kuzgundere Vadisinin Pazarkapı mevkiinde yapılan arkeolojik kazılarda Komnenos Dönemi surlarının tabanında Roma dönemine ait sur yapısı olduğu tespit edilmiştir.⁴ Aşağı Hisarın/Şehrin deniz kıyısında olması ve önünde Roma İmparatoru Hadrianus Döneminde (M.S. 117-138) yapılmış bir antik limana⁵ sahip olması sur içi

1 Ksenophon'un Anabasis'i (M.Ö. 400) Antik Dönemde Trapezus kentinden bahseden ilk yazılı antik kaynak olarak kabul edilse de *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* adlı eseriyle ünlü J.P. Fallmerayer, Pausanias'a dayanarak, ana Trapezus'un bugünkü Trabzon olduğunu kabul eder ve Trabzon'un Milet (kuruluşu M.Ö. 1044)'liler tarafından kurulmuş Sinop'a (kuruluşu M.Ö. 1260) bağlı bir koloni olarak kurulduğu fikrine karşı çıkar. Ona göre; Kolkhis (Karadeniz) Trapezus'u, başta Arkadia olmak üzere diğer Trapezus şehirlerini kurmuştur ve diğerlerinin yok olup gitmesine rağmen esas ana şehir Trapezus/Trabzon 4500 yıl boyunca varlığını ve ismini muhafaza etmiştir. Bkz. J. P. Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s. 5, 7, 8, 10, 11.

2 Yavuz, 2023, 38, 42, 48.

3 Fallmerayer, 2011, 5 vd.; Miller, (Çeviri N. Süleymangil), 2007, 8.

4 Pazarkapı'da yapılan arkeolojik kazı sonuçlarıyla ilgili olarak bakınız Yavuz, 2023a.

5 2021 yılına kadar Trabzon'un antik dönemine ait tek limanın içi kumla dolması nedeniyle kullanılamaz hale gelen Aşağı Hisarın kuzeyindeki Hadrianus Limanı olduğu biliniyordu. Ancak bu yıl içinde Kuzgundere Vadisinin Pazarkapı mevkiinde bulunan Kadınlar Sebze Hali yenileme inşaatı temel kazısında ortaya çıkan kalıntıların tarafımızdan yapılan inceleme sonucunda yaklaşık 125m uzunluğunda eski bir rıhtım yapısı olduğu tespit edilmiştir. Temel kazısı sırasında bir kısmı göçen bu rıhtım yapısı Roma Dönemi mimari özellikleri göstermektedir. Bu alanda Trabzon Büyükşehir Belediyesi'nin talebi ve Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile 30 Kasım 2021 tarihinde Trabzon Müzesi Başkanlığında ve şahsımın bilimsel danışmanlığında kurtarma kazısı yapılmıştır. 14 Ekim 2022 tarihinde sona eren on bir ay süreli kazı çalışmalarında rıhtım yapısının kuzeyinde 4,10m x 3,25m ölçülerinde deniz feneri kaidesi olduğu düşünülen bağımsız, anıtsal bir yapı kalıntısı ile onun güneyinde 14,50m x 5,20m ölçülerinde basamaklı anıtsal bir yapı kalıntısına rastlanılmıştır. Bu rıhtım/

şehrin bu bölümünü ticaret merkezi konumuna getirmiştir.

Trabzon kurulduğu tarihten itibaren stratejik konumu nedeniyle sürekli ele geçirilmek istenmiş, pek çok kez kuşatılmış, el değiştirmiş ve büyük yıkımlar yaşamıştır. Ancak şüphesiz en büyük yıkım 276 yılındaki Got İstilası sırasında olmuş ve çifte surlu şehir yerle bir edilmiştir. 6. Yüzyılda, Bizans İmparatoru Justinianus Devrinde (527-564) yeniden imar edilen şehir Komnenoslar Döneminde tıpkı Bizans'taki Konstantinopol gibi bir sur içi başkent özelliğine bürünmüştür. Halen sur duvarlarında görülebilen farklı yapılaşmalar, Komnenos Döneminde artan kuşatmalar nedeniyle şehri koruyan sur duvarlarında sürekli bir yenileme ve tahkimat yapıldığının kanıtıdır.

Somut verilere göre İç Kale'de Osmanlı Döneminde iki ayrı onarım ya da yenileme yapılmış olup her ikisi kalenin Tabakhane vadisine bakan güneydoğu kısmındadır. Bunlardan ilki Sultan II. Bayezid devrinde Şehzade Selim valilik Döneminde H.897-M.1491/1492, ikincisi ise Kanuni Sultan Süleyman Devrinde⁶ Mirza Muhammed bin Gazi Bey'in valiliği zamanında H.948-M.1541 yıllarına aittir. Bu iki tamir ve yenileme işi için iki ayrı sur kitabesi yazılmış ve yerlerine konulmuştur. Bu kitabelerden ilki hala yerinde durmakla birlikte ikincisi 1980 yılı öncesinde yerinden düşmüş, daha sonra Trabzon Müzesinde koruma altına alınmıştır.

Fakat Osmanlı Döneminde sur duvarları ve kapılarında yapılan onarımlar bunlarla sınırlı değildir. Zira daha sonraki devirlerde de Trabzon kalesinin pek çok kez tamir edildiği gerek sur duvarlarının yapısal özelliklerinden, gerekse BOA'nde bulunan arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ancak Trabzon kalesi ve dolayısıyla sur duvarları üzerinde, Osmanlı Döneminde yapılan tamiratlarla alakalı olarak şu ana kadar bilimsel bir çalışma yapılmamıştır. Bu eksiklikten hareketle BOA'nde tarafımızdan bir araştırma yapılmış, Trabzon Kalesi'nin Osmanlı Dönemi onarımlarıyla alakalı toplam yirmi altı adet kayıtlı belge tespit edilmiş ve bunların İç kale ile ilgili olanları bu çalışmada değerlendirilmiştir.

---

liman yapısının bir körfez/nehir limanı olma ve daha kolay inşa edilebilme özelliği olması nedeniyle Moloz mevkiinde bulunan ve açık denize açılan antik Hadrianus limanından önce, muhtemelen İmparator Trajanus döneminde (M.S. 98-117) yapılmış olabileceğini Kültür ve Turizm Bakanlığı için hazırlanan Trabzon İli Ortahisar İlçesi Pazarkapı Mahallesi Kuzgundere Körfezi-Kadınlar Hali Antik Liman Kazısı Bilimsel Raporu'nda (22 Mayıs 2023) tarafımızdan değerlendirilmiştir.

- 6 Batı'da 'Muhteşem', Doğu'da 'Kanuni' olarak bilinen Sultan I. Süleyman, 6 Kasım 1494 tarihinde Trabzon'da doğmuştur. Babası Trabzon Valisi Şehzade Selim'dir. Erken çocukluk yıllarını Trabzon'da geçiren Süleyman yedi yaşına gelince İstanbul'a, Topkapı Sarayı bünyesinde bulunan Enderun Mektebi'ne gönderilir. Burada tarih, edebiyat, ilahiyat ve askeriye alanlarında eğitim alır. Süleyman, babası I. Selim'in 1512 yılında tahta çıkması üzerine bir müddet İstanbul ve Edirne'de oturur, ardından 1513 yılında Saruhan (Manisa) Sancak Beyliğine atanır. Şehzade Süleyman babası Yavuz Sultan Selim'in 21 Eylül 1520 tarihindeki ölümü üzerine İstanbul'a gelir ve tahta oturur. Daha fazla bilgi için bakınız; Öztuna, 1989.; Uzunçarşılı, 1983.; Yücel, 1987.

Antik devirden itibaren aynı zamanda bir iskân sahası olan eski Trabzon'un sur içinde dolayısıyla da İç Kale'de (Yukarı Hisar) 2021 yılı Ağustos ayına kadar herhangi bir bilimsel arkeolojik kazı ya da sondaj çalışması yapılmamıştı. Ancak bu yılın ağustos ayı sonunda Trabzon Büyükşehir Belediye Başkanı Sayın Murat ZORLUOĞLU'nun girişimleriyle Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden gerekli kazı izni alınmış ve 31 Ağustos 2021 salı günü, tarihinde ilk kez, Trabzon İç Kale'de; uzun süreli, planlı ve sistematik arkeolojik kazı çalışmalarına başlanmıştır. Trabzon Müzesi başkanlığında ve şahsımın bilimsel danışmanlığında yapılan iki aylık ilk sezon kazı çalışmalarında Helenistik Dönemden başlamak üzere, sonraki Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı dönemlerine ait çok sayıda küçük buluntu ele geçmiştir.⁷ 2023 yılında Batı Salonu güneyinde bulunan alanda yapılan kazı çalışmalarında ilk kez Erken Bizans Dönemine ait olduğunu düşündüğümüz, büyük çaplı bir yapı kalıntısı ile sarnıç kalıntılarına rastlanmıştır. Gerek mimari kalıntılar, gerekse küçük buluntular, Trabzon İç Kale'sinin kuruluşundan itibaren önemli bir iskân sahası olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Dolayısıyla Trabzon İç Kale'deki Osmanlı öncesi yerleşimler ve mimari yapılaşma hakkında; iç ve dış sur yapılanması, bir hamam ve işlevi belirsiz sivri tonozlu bir yapı (Batı Salonu) dışında, henüz fazla bilgiye sahip değiliz. Fakat 2021 yılında başlayan ve halen devam eden arkeolojik kazı çalışmaları bu durumu değiştirecek verileri bize sunmaktadır.

Trabzon Kalesi; İç Kale (Yukarı Hisar/Kule Hisar), Orta Hisar ve Aşağı Hisar da dâhil olmak üzere, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 14.12.1974 gün ve 8195 Sayılı kararı ile tescil edilmiştir. Ayrıca, Yüksek Kurulun 04.09.1985 gün ve 1426 Sayılı kararı ile Anıtsal Yapılar olarak tescil kaydı devam ettirilmiştir. Daha sonra, Trabzon Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun 13.07.1991 gün ve 1991 sayılı kararı ile Koruma Alanı olarak belirlenmiştir. Bu alan ayrıca, Yüksek Kurulun 13.11.1980 gün ve A-2509 Sayılı kararı ile belirlenen II Nolu Kentsel Sit Alanı içinde kalmaktadır.

Konu İle İlgili Kaynak ve Yayınların Değerlendirilmesi

Antik Kaynaklar ve Seyahatnameler

Bu makalede ele alınan konu, kitabe yayımları dışında, şu ana kadar araştırılıp yayımlanmış değildir. Ancak bir bütün olarak Trabzon Kalesi hakkındaki yerli ve yabancı basılı kaynaklar mevcuttur. Bunlar arasında Türk ve Batılı seyyahların seyahatnameleri öne çıkar. 2021 yılındaki ilk kazı sonuçları da dikkate alındığında; Helenistik, Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı olmak üzere beş farklı döneme ait izler taşıyan ve üç ayrı bölümden oluşan Trabzon ve Kalesi hakkında en eski bilgiler antik kaynaklarda geçmektedir. Bunların en eskileri Ksenophon'un "*Anabasis*" ve Arrianus'un "*Karadeniz Seyahati*" adlı gezi notlarıdır. Bunlardan Anabasis Helenistik, Arrianus ise Roma Dönemi Trabzon'u hakkında sınırlı da olsa bilgi verir.

7 2021 yılı kazı sonuçları için bakınız, Yavuz & Alınak, 2023.

Anabasis-Onbinlerin Dönüşü adlı eserde; Pers Kralını devirmek üzere yola çıkan Yunanlıların ülkelerine dönmek için ordugâhlarını Karadeniz kıyısında bulunan ve aynı zamanda Sinope'nin kolonisi olan Yunan şehri Trapezos'a kurduklarından ve burada bir limanın varlığından bahsedilir. Ancak şehir ve kalesi hakkında bilgi verilmez. Buna karşılık yiyecek ve ganimet elde etmek için Dril'lerin ülkesinde bulunan müstahkem bir kalenin Ksenophon tarafından kuşatıldığı, fakat iç kalesinin ele geçirilemediğinden söz edilir.⁸ Burada sözü edilen iç kalenin Trabzon İç Kalesi olup olmadığı bilinmez. Ancak olma ihtimali vardır.

Arrianus tarafından İmparator Hadrianus'a hitaben yazılmış Gezi Notları'nda da; şehir Sinöpē'lilerin kolonisi ve Helen kenti Trapezous olarak tanımlanmıştır. Bu Gezi Notları'nda ağırlıklı olarak Güneydoğu Karadeniz'de yer alan liman kentlerinden bahsedilmekte, ancak Trabzon Kalesi hakkında bilgi verilmemektedir.⁹

Bunlara mukabil bir diğer önemli antik yazar olan Zosimos, Trabzon'un sur duvarlarının ikili olduğunu, ancak buna rağmen Barbarlar (Gotlar) tarafından ele geçirildiğini yazar.¹⁰

Trabzon ve kalesi ile ilgili bilgi veren Ortaçağ kaynaklarının başında kardinal Bessarion (1403-1472) gelir. Bessarion;

"[...] artan nüfus ve ticarete bağlı olarak Aşağı Hisarın surlu şehir yapısına eklendiğini, yeni eklenen surlarda kıyı boyunca (ki buradaki kıyıda Kasıt Kuzgundere Körfezi olmalı), yüksek kuleler ve istenildiğinde kaldırılabilen ahşap köprüler yapmışlardır. [...].", der.¹¹

Bryer & Winfield kardinal Bessarion'a atfen İç Kale ve buradaki Komnenos Sarayı ile ilgili şu ilginç bilgileri nakleder:

"Burası imparatorların ikametgâhları idi. [...] Buradaki binaların çeşitliliği ve güzelliği diğer tüm binalardan daha üstündü. Surların batı duvarı akropol ve saray tarafından ortak kullanılmakta idi ve iki kat yüksekliğinde idi. Sarayın her iki yanında odalar ve imparatorun hizmetçilerinin odaları bulunuyordu. Saray, iç kalenin ortasında yükseliyordu ve basamaklı bir merdivenle yukarıya çıkılıyordu. İçeri girildiğinde ileride olağanüstü güzellikte büyük kalabalık insan gruplarını ağırlayacak biçimde holler ve salonlar ile karşılaşılır. Salonlar tüm yönlere bakar vaziyette balkonlara sahipti. Diğer tarafta çok uzun ve güzel bir bina bulunmaktadır. Zemini mermer kaplı olan bu mekânın tavanları altın yaldızlı resimlerle süslüydü. Sarayın salonlarının duvarlarında Avrupalı kralların yanı sıra Trabzon İmparatorlarının resimleri yapılmıştı. Bu duvarlarda ayrıca Trabzon'u kuşatan yabancı ordular ve onlara karşı elde edilen kahramanlıkları anlatan resimler de bulunuyordu".

8 Ksenophon, (Türkçesi Tanju Gökçöl), 1985, 143, 147, 148, 149, 151.

9 Aslan; 2005.

10 Zosimos, 2002. 7/77.

11 Kennedy, 2019, s. 189, 191.

Bessarion ayrıca burada, “tonozlu bir taht salonu ile revaklı bir ziyaret salonu”¹²,nun varlığından bahseder.

Bir diğer Ortaçağ kaynağı Michael Panaretos'tur. Anthony Bryer & David Winfield, *Panaretos'un* 1376 yılındaki ifadelerine dayanarak, İmparator Andronikos Büyük Komnenos'un sarayının İç Kale'de olduğunu söyleyerek;

“İçkale'nin büyük bir kısmını saray ve ona bağlı yapıların işgal ettiğini, burada etrafı çevrili bir hükümet yeri/binası olduğu, İçkale'de erken dönemlerden itibaren 18. Yüzyıl'a kadar sayısız idari yapı kalıntılarının üst üste olduğunu [...]”¹³, ifade ederler.

Ortaçağ'da Trabzon hakkında bilgi veren bir diğer Avrupalı, İspanya'nın Timur'a gönderdiği elçisi Ruy Gonzáles de Clavijo'dur. 11 Nisan 1404, Cuma günü Trabzon'a ayak basan Clavijo geceyi Ceneviz kalesinde (bugünkü Güzel Hisar) geçirir ve ertesi gün, yani 12 Nisan, Cumartesi günü, Trabzon İmparatoru III. Manuel'in huzuruna çıkar. İmparator ve veliaht oğlu Lescius'un giyim kuşamlarından çok etkilendiği anlaşılan Clavijo o zamanki Trabzon şehri hakkında şu bilgileri aktarır;

“[...] Trabzon şehri deniz üzerindedir. Şehrin duvarları (surları), gerilerde dağ eteklerine kadar ulaşıyor. Şehrin bir tarafında küçük bir nehir akıyor, nehrin suları derin bir uçurumdan¹⁴ geçiyor ve bu şekilde Trabzon bu taraftan son derece müstahkem bir hal alıyor. Diğer taraflar hep ova olmakla beraber şehrin suru oldukça kuvvetlidir. [...]”¹⁵

Diğer taraftan, 18 Ağustos ya da 26 Ekim 1461'deki fetihle¹⁶ birlikte Osmanlı Devleti'nin de şehri idare merkezi olarak İç Kaleyi kullandığı anlaşılıyor. Zira fetih sonrası Trabzon'da inşa edilen ilk mescit olma özelliğine sahip olan ve sancak beyi Abdullah'ın annesi Şirin Hatun tarafından 1470 yılında yaptırılan İç Kale Camii (Şirin Hatun Camii) de Komnenoslara ait eski saray binasının hemen önünde bulunur.

Trabzon Kalesi ile ilgili bilgi veren Osmanlı Dönemine ait üç önemli yazılı kaynak mevcuttur. Bunlardan ilki Aşık Mehmed'dir. Âşık Mehmed 1598 yılında kaleme aldığı “*Manazır-ül-Avalim*”¹⁷ adlı kozmoğrafya ve coğrafya bilgilerini içeren, el yazması eserinde Trabzon Kalesinin İç Kalesi ile ilgili olarak şu bilgileri aktarır;

12 Kennedy, 2018, 89, 107.

13 Bryer & Winfield, 2020, 339, 350.

14 Buradaki uçurumdan kasıt şehrin batısındaki Zağnos Vadisi (İskelebos Deresi) olmalıdır.

15 Clavijo, 2016, 76, 77, 78.

16 Trabzon'un fetih tarihi konusunda yakın zamana kadar ihtilaflar söz konusu idi, fakat Trabzon Valiliği'nin Türk tarih Kurumu'ndan aldığı mütalaa doğrultusunda bu tarih 26 Ekim 1461 olarak güncellenmiştir.

17 Âşık Mehmed (Tam adı Mehmet bin Ömer bin Bayezid-ül-Âşık, 1556-1613) H. 964 (M. 1556-57) yılında Trabzon'da doğmuş, Osmanlı coğrafya ve kozmografya âlimidir. *Manazır-ül-Avalim* (M. 1598) adlı eseriyle tanınır. Bkz. İsmet Miroğlu; “Âşık Mehmed”, TDVİA, Cilt 3, İstanbul 1991, s. 553.

“...Trabzon'un iki sūru ve bir kal'a-i haşînesi vardır ve halk-ı Trabzon'un surlarından birisine Aşağı Hisâr ve birine Orta Hisâr ve kal'asına Kule tesmiye iderler. Kule didükleri kal'a-ı haşînedür ve içinde salât-ı cum'a ikâmet olunur câmi'i vardır ve bu kal'anun kûtûvâl ve hafazası vardır ve hâyit-ı şimâlinde Orta Hisâr'a meftuh bir kapısı vardır. Bu kal'anun hârici medine-i Trabzona meftûh bâbı yoktur. Bu kal'anun cânib-i cenubisinde bir bâb-ı sagîri vardır. Lakin mukaffeldür. Vakt-i hâcette feth olunur ve [...]”¹⁸

Osmanlı Dönemindeki ikinci önemli kaynak Kâtib Çelebi'nin *Cihannüma* (Yıl M. 1648 ve 1654)¹⁹ adlı eseridir. Bu eserde;

“[...] Trabzon'un iki suru ve metin bir kalesi vardır. Birisine Aşağı Hisar, diğerine Orta Hisar ve kalesine ise Kule denir. Kule dedikleri metin bir kaledir. İçinde Cuma Camii bulunur. Bu kalenin muhafızları vardır. Kalenin kuzey duvarında Orta Hisar'a açılan bir kapı bulunur. Bu kalenin Trabzon'un dışına açılan bir kapısı yoktur. Kalenin güney tarafında kilitli küçük bir kapı vardır ve gerektiği zaman açılır. [...]”²⁰, şeklinde bilgiler yer alır.

Ancak alıntıdan da anlaşılacağı üzere, onun da temel kaynağı Aşık Mehmed'in “*Manazır-ül-Avalim* (Yıl M.1598)” adlı eseridir. Dolayısıyla her iki kaynaktaki Trabzon Kalesiyle ilgili bilgiler aynıdır.

Trabzon kalesi ile ilgili bilgi veren Osmanlı Dönemi kaynaklarından üçüncüsü ve en meşhuru, hiç şüphesiz Evliya Çelebi'nin ‘*Seyahatname*’ adlı eseridir. Seyahatname'nin II. Cilt I. Kitabında yer alan bilgilere göre; Evliya Çelebi 1640 yılında Ketenci Ömer Paşa'nın Trabzon'a vali tayin edilmesi üzerine, onunla birlikte deniz yolu ile Trabzon'a gelmiştir. Bir müddet burada kalan Evliya Çelebi, şehri ve yakın çevresini gezmiş ve *Seyahatname*'sinde Trabzon'la ilgili pek çok konuda önemli bilgiler vermiştir. Bu bilgilerin Trabzon Kalesi, İç Kale/Kule Hisar/Yukarı Hisar ile ilgili olan kısmı şu şekildedir;

“Trabzon Kalesinin şeklinin anlatılması: Evvela Boztepe Dağı etekleriyle Karadeniz sahili arasında iki büyük kaledir ve üç bölüktür. Birine Aşağı Hisar derler; birine Orta Hisar derler ve İç Kalesine de Kule Hisar derler. Bunların hepsinden sağlamı ve dayanıklısı budur; zira Boztepe ensesine doğru yapılmıştır. Ama o tarafta cehennem çukurlarına benzer derin hendekler²¹ vardır. 77 adım germe hendektir ve safi kesme kayadır. İçinde bir cami var, koruyucuların evleri, mahzenleri ve cebehaneleri vardır. Kuzey cephesi duvarında Orta Hisara açılır bir kapısı var; dışarı şehre çıkar kapı budur; başka yoktur. Bir uğrun (gizli) kapısı da var, ama daima kapalı durur. Gerekli olduğunda açılır.”²²

18 Ak, 2007, 1021, 1022.

19 Katib Çelebi; *Cihannüma* (II. Kitap), 2013, 665.

20 Öztürk, 2013, 665.

21 * Burada hendekten kasıt Kuzgun Dere- ve Zağnos Vadileri kastediliyor olmalıdır.

22 Dağlı-Kahraman, 2005, C.2 - 102-103.

Bu yazılı kaynakların dışında, arşiv kaynağı olarak da eski adıyla Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, şimdiki adıyla Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda tarafımızdan yapılan araştırmada Trabzon Kalesi ile ilgili yirmi altı adet kayıt tespit edilmiştir ki, bunlar kale onarım kayıtlarıdır. Bu kayıtlardan üçü 1684 yılına aittir. Geri kalanlardan on yedisi 1700-1800, beşi 1800-1900 yılları arasına, biri de 1908 yılına aittir. Ancak tüm kayıtların bunlarla sınırlı olmadığı, başka fonlarda da Trabzon Kalesi ile ilgili kayıt ve bilgilerin olabileceği düşünülmelidir.

Bu yerli kaynakların dışında Batılı kaynaklarda Trabzon Kalesi ile ilgili en önemli bilgiler Alman tarihçi, yazar ve siyaset adamı Jakob Philipp Fallmerayer tarafından verilmiştir. Fallmerayer'in, Grek ve Şark kaynaklarından geliştirip hazırladığı ilk eseri *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt/Trabzon İmparatorluğu Tarihi*,²³ adlı eserdir ve bu eserde iki ayrı paragrafta Trabzon Kalesi'nin yapısal özellikleri hakkında kısa bilgiler yer alır.²⁴ Bunun dışında yine aynı yazarın bir diğer önemli eseri olan *Fragmente aus dem Orient/Doğu'dan Fragmanlar*,²⁵ adlı kitapta da Trabzon Kalesi hakkında daha ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.

J. P. Fallmerayer bu ikinci eserinde Trabzon Kalesini şu şekilde tanımlar;

“[...] insanların düşman kuvvetlere karşı huzur ve güvenlik içinde olacağı bir şaheserdir. Ama Trabzon'un kale paralekenarının düzlemi yatay değildir, tamamıyla da masa gibi uzayıp gitmiyor, [...]; daha çok mevcut arazinin yapısına uygun olarak denize doğru inmekte ve aynı zamanda biri yüksek, öteki alçak iki kısma ayrılmaktadır; her ikisi de birbirinden farklı büyüklükte ve farklı yüksekliktedir. Yüksek olanı, doğrudan tepede oluşanı, küçük, ama karnı daha kocaman, daha dik ve daha çıkıntılıdır, daha alçak ve daha dar, ama daha uzun olanının üzerine öylesine asılmış ki bir kenarından öbürüne çekilen ve her iki parçayı içten bağlayan boydan boya uzanan duvar dipplerinde alçaklaşarak alttaki kalenin en yüksek binasının üzerine sarkıyor; imparatorluk sarayı, yukarıdaki bu kısmın en yüksek noktasını, kendi yönünden boydan boya uzanan duvarın çatısını oluşturuyor ve aşağıdaki kalenin üstünden aşağıya denize bakıyor. [...] Sağdan ve soldan derin uçurumlarla sağlama alınmış, sadece tepeyle bitişik yönünde bir zayıflık gösteriyor. [...] şansından tepeyle olan bağlantısı öylesine dardır ki, sağ uçurumla sol uçurum arasındaki kıstağın genişliği yirmi adımı geçmez. Ama toprak tepe, kale surlarının önünde neredeyse onlara bitişik olarak yükselip, dik ve geniş bir şekilde gerilere giderek Akropolisi aşıyor ve bu haliyle düşman kuvvetlerine doğal saldırma noktasını oluşturuyor. Bu dar kenardaki surlar, hemen arkasında bitişik olan Büyük Kommenlerin sarayını koruyacak kadar yüksek ve sağlam yapılmış. Gotlar, Tiflis kralları, Selçuklu Alaeddin Keykubat, Türkmen emirleri ve Sultan II. Mehmet, Trabzon'a karşı giriştikleri savaşta

23 Fallmerayer, 1827.

24 Fallmerayer, 2011, 283, 284.

25 Fallmerayer, 1845, 1963, (Tr. Tercüme Salihoglu, 2002, 65-78 ve 92-93.

saldırısı buradan başlatmışlardı.²⁶ Ama sondan bir önceki İmparator Jan (Yohan)²⁷ da kadere karşı koymak için surların iç tarafına, ayrıca, geniş ve tuhaf bir şekilde yüksek surları aşır yukarı uzanan bir kule yaptırmış.²⁸

Fallmerayer kitabının bir başka bölümünde ise;

"[...] her biri ötekinden daha yüksek olan üç tane ayrı ayrı kale, birbirlerine geçmiş halde Trabzon'un şahane panoramasını oluşturuyor. [...]", der.²⁹

Fallmerayer ayrıca Fransız doktor ve doğa bilimci Jean-André Peyssonnel'e atıf yaparak, "*Trabzon Türklerinin XVII. Yüzyılda kendi iç savaşları sonucunda Komnen kalesinin yıkıldığından*" bahseder.³⁰

Bu yazarın dışında Trabzon kalesi ile ilgili bilgi veren modern kaynakların başında 18. ve 19. Yüzyıl Batılı araştırmacı ve seyyahların seyahatnameleri de öncül kaynak olarak değerlendirilebilir. Bunların başında da hiç Fransız doğa bilimci Joseph Pitton de Tournefort³¹ gelir. Tournefort Trabzon Kalesi ile ilgili şu bilgileri aktarır;

"Trabzon kenti deniz kıyısında oldukça sarp bir tepenin eteğinde kurulmuştur; yüksek surları hemen hemen kare biçiminde (kentin eski adı Trapezus buradan gelmektedir), mazgallıdır ve yeni yapılmamış olmasına karşın eski bir kalıntının temelleri üstüne yapıldığını gösteren birçok belirti taşımaktadır. [...] Bu kentin planı masaya çok benzeyen uzun bir kare biçimindedir. Kentin surları Zosimos'un betimlediği gibi değil; birçok yerine yerleştirilen eski mermer parçalarından anlaşıldığı üzere, günümüzdeki surlar eski yapıların kalıntularından yapılmıştır ve çok yüksekte buldukları için yazıtları okunamamaktadır."³² [...] "Oldukça büyük ve çok bakımsız durumdaki hisar, düz bir kayanın üstündedir, yüksektir, büyük bölümü kayanın içine oyulmuştur ve hendekleri çok güzeldir."³³

26 * 1461 yılındaki Fetih sırasında da ana kuşatma ve şehre giriş bu kısımdaki iç avlulu saray kapısından olmuş olmalıdır.

27 * Yazarın Jan (Yohan) olarak belirttiği imparator IV. İoannis Megas Komnenos olmalıdır. Zira sondan bir önceki imparator V. Aleksios Megas Komnenos (yaşamı 1454 -1 Kasım 1463)'dur ve amcası David Megas Komnenos (yaşamı 1408 - 1 Kasım 1463) tarafından tahtan indirilmiştir.

28 Fallmerayer, (Türkçe Tercüme H. Salihoğlu), 2002, 64, 65.

29 Fallmerayer, 2002, 69.

30 Fallmerayer, 2002, 71.

31 Fransız doğa bilimci Joseph Pitton de Tournefort 22 Mayıs 1700'de Doğu Seyahati kapsamında gemiyle Trabzon'a gelir ve 2 Haziran'a kadar burada kalır. Aralarında Sümela Manastırı'nın da olduğu yakın çevrelere geziler yapar. Seyahatnamesi *Relation d'un voyage du Levant* adıyla ve üç cilt halinde 1717'de basılır. Bunlardan İkinci Kitapta "Trabizonde" adlı bir de gravür resim basılmıştır. Joseph de Tournefort'un bu seyahatnamesi 2005 yılında '*Tournefort Seyahatnamesi*' adıyla Türkçeye çevrilip yayımlanmıştır. (Editör Stefanos Yerasimos-Birinci Kitap Çeviren Ali Bertay, İkinci Kitap Çeviren Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

32 Tournefort, 2005, İkinci Kitap, 119.

33 Tournefort, 2005, İkinci Kitap, 120.

Trabzon ve kalesi ile ilgili bilgi aktaran bir diğer önemli Batılı seyyah George Finlay'dır. G. Finlay, İskoç olmakla birlikte, Yunan tarihi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır. Bunlar arasında bir de *The History of Greece and of the Empire of Trebizond (1204-1461)-Trabzon İmparatorluğu Tarihi* (London 1851) adlı kitabı bulunur. Yazar bu kitapta Trabzon İmparatorluğu'nu kuruluşundan sonuna kadar, hanedan üyelerini esas alarak tanıtır. Çalışmaları arasında bir de Trabzon şehir planı bulunur.

Bu yazılı eserlerin dışında Alman haritacı Joseph Grassl tarafından hazırlanmış olan ve Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde bulunan 1860 tarihli bir şehir haritasında Trabzon Kalesi de kabaca çizilmiştir.

Fransız mimar, arkeolog ve gezgin C. Texier, *Byzantine Architecture/Bizans Mimarisi* (London 1864) adlı eserinde "Trebizond" başlığı altında s.189-191 arasında Trabzon'un kuruluş tarihi ve kalesinin yapısal özellikleri, s.191'den sonra Trabzon Krallığı'nın kuruluşu, s.195'ten sonra Bizans Dönemi- ve modern Trabzon hakkında, s. 198'den sonra da Trabzon'daki Bizans yapıları hakkında önemli bilgiler verir. Bu bilgilerin yanında s. 199'dan önce Plate LXIII'de "Plan of Trebizond" başlığıyla, ortasında üç bölümlü Trabzon Kalesini de gösteren bir de şehir planı yayımlamıştır.

19 Yüzyılda Trabzon hakkında yapılmış bir diğer önemli yayım Henry Finnis Blosser Lynch'in *Armenia Travels and Studies*, (Vol. I, London 1901) adlı eseridir. Eserin başlangıç kısmında, bir şehir plan şeması eşliğinde Trabzon Kalesi ve yapısal özellikleri hakkında teferruatlı bilgiler verilir.

Lynch burada iç kale ile ilgili olarak; güney uçta bulunan kulenin üzerindeki kitabeye göre IV. John zamanında yaptırıldığı, iç kaleye girişin güneydoğu köşesindeki muazzam köşeli kule/burca bağlı uzun paralel bir geçit üzerinden sağlandığını, bu kule/burca bitişik duvar üzerinde II. Mehmet'in fethiyle ilgili büyük mermer bir kitabenin varlığından söz eder³⁴. Fakat Lynch'in burada bahsettiği mermer kitabe II. Mehmet değil, bu araştırmanın da konusunu oluşturan, Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait onarım kitabesidir.

Bir diğer Ortaçağ uzmanı İngiliz William Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu* (Orijinali *Trebizond: The Last Greek Empire*) adlı kitabında Arrianus ve Zosimos'a atıf yaparak Trabzon'un antik dönem limanı ve kalesi hakkında;

"[...]. Roma ordusunun ikmal limanı Trabzon, [...]. Atina'nın ikinci kurucusu Hadrian, torunu Euxine için Trabzon'a suni bir liman yaptırmıştı; Finlay ve Texier Roma Barışı devrinin ve Roma ürünlerinin Asya'ya taşındığı limanın kalıntılarını bulmuşlardır. [...]. Euxine limanı o zamanlar "herzamanki garnizonda dışında 10.000 kişi tarafından korunan büyük ve kalabalık" aynı zamanda da "ikili surla çevrili" bir şehirdi. Ancak Gotlar şehri tembel ve sarhoş savunmacıların elinden kolayca alabilmişlerdi. [...]. Fatihler tapınakları, binaları, bulabildikleri her güzel eseri yıkmışlardı. Trabzon bir kuşak boyunca harabeye dönüşmüştü. [...]."³⁵ kısa bilgiler verir.

34 Lynch, Vol. I, 1901, 21.

35 Miller, (Çeviri N. Süleymangil), 2007, 8.

Trabzon kalesi ile ilgili ayrıntılı bilgi veren bir diğer yazar aynı zamanda Trabzonlu olan P. Minas Bijişkyan'dır. “*Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*” adlı kitabında³⁶ sur içi şehri/üç bölümlü kaleyi ve yakın varoşlarını ayrıntılı biçimde anlatır.

Bunların yanında Şakir Şevket'in Türkçe yazılmış ilk şehir tarihi kitabı olma özelliğine sahip Trabzon Tarihi (1877) ile Mahmut Goloğlu'nun Trabzon Tarihi: Fetihden Kurtuluşa Kadar (1975) adlı eserleri de konuyla alakalı kıymetli bilgiler verir.

Bu temel yazılı kaynakların yanında Rus arkeolog F. İ. Uspenski'nin 1916-1918 yılları arasındaki iki yıllık Rus işgali sırasında hazırladığı arkeolojik raporlar,³⁷ çektiği fotoğraflar ve bunlara bağlı olarak yayımladığı makaleler,³⁸ özellikle Trabzon'un Orta Hisar ve İç Kale'sindeki tarihi eserler hakkında ayrıntılı ve önemli bilgiler aktarır. Ayrıca F. İ. Uspenski'nin Rusya Bilimler Akademisi Arşivi'nin St. Petersburg Şubesinde saklanan kişisel fonu da bu konuda özgün ve orijinal materyaller içerir.³⁹

Bu öncül kaynakların dışında Trabzon Kalesi ile ilgili Sanat Tarihi disiplini ile ele alınmış en önemli araştırma Anthony Bryer & David Winfield'in *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, (Washington 1985) adlı çalışmadır. Eksik ve yanlış kısımları olmakla birlikte ki, bu yayımın temel amacı bu yanlışlıkları düzeltmektir, bu iki ciltlik kitapta Trabzon Kalesi hakkında verilen bilgilerin ötesine henüz geçilmiş değildir. Fakat 2021 yılından itibaren Trabzon İç Kale'de başlatılan uzun süreli arkeolojik kazı çalışmaları bu durumu değiştirmeye imkânı sunacaktır.

Bryer & Winfield Trabzon İç Kale ile ilgili olarak;

“[...] 1461 yılından sonra İç Kale Trabzon'un yeni Paşasının ikametgâhi olmuştur. İlk başta yerel askerler tarafından korunmuş, sonra Yeniçeri birliği bu görevi devralmıştır. [...] 1758-1759 yılında çıkan çatışmalarda/isyanda/kuşatmada İç Kale, [...] Paşa ve yeniçeri garnizonu korumada müstahkem mevki vazifesi görmüştür.” (aynı bölümdeki dipnot 68'de: [...] *Trabzon Paşası 1827, 1830 ve 1833 yıllarında İçkalede kuşatılmıştır.*” “[...] surların tamamında Osmanlı döneminde güçlendirme ve sağlamlaştırma çalışması yapılmıştır. [...]”, şeklinde bilgiler aktarır.⁴⁰

Bütün bu yayım değerlendirmelerinden de anlaşılacağı üzere, bütüncül olarak Trabzon Kalesi başlığı altında, kalenin ya da surların tarihini ve mimari yapısını anlatan monografik bir çalışma maalesef henüz yapılmamıştır. İşte bu noktada bu çalışmanın kısmen de olsa bu eksikliği gidermede bir başlangıç oluşturması ümit edilmektedir.

36 Bijişkyan, (Tercüme ve Notlar Hrand D. Andreasyan), 1969, 45-51, 71, 72.

37 Georgievna, 2020.

38 Georgievna, 2020, 169, 170.

39 Georgievna, 2020, 17.

40 Bryer & Winfield, 2020, 290.

Osmanlı Dönemi Arşiv Kayıtları

İç Kale (Yukarı Hisar/Kule Hisar, Orta Hisar ve Aşağı Hisar şeklinde üç bölümden oluşan Trabzon Kalesi'nin Osmanlı Dönemindeki onarımlarıyla alakalı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde (BAO) tarafımızdan 2018 yılı Mayıs ayı içinde bir arşiv araştırması yapılmıştır. Bu arşiv araştırmasında Trabzon Kalesi ile ilgili toplam 26 adet kayıtlı belge tespit edilmiş ve bunların bir kısmı bu yayımda değerlendirilmiştir.

Bu bağlamda bakıldığında 2019 yılında Murat Dursun Tosun tarafından yayımlanan Trabzon Vilayetinde Kaleler başlıklı kitapta da Trabzon Kalesi ile alakalı 22 adet BOA Belgesi ve bunların Transkripsiyonlarının yayımlandığı görülmüştür⁴¹ ki bunlardan ikisi bizim tespit ettiğimiz belgelerle aynıdır.⁴² Bunların dışında her iki tarafta da aynı konuda farklı arşiv belgelerinin varlığı söz konusudur. Fakat yeni yapılacak ilave araştırmalarla bu kayıtların sayısının artması ihtimal dâhilindedir.

Bizim tespit ettiğimiz arşiv belgelerinden; Trabzon kadısı El Hac Mehmed'in imzasını taşıyan 1144 tarihli belgede⁴³ Trabzon Kalesinin harap olmaması için H. 23 Recep 1108-M. 15 Şubat 1696 senesinde Padişah II. Mustafa'nın fermanıyla Trabzon gümrüğünden senelik 12 bin Akça tayin edildiği belirtilmektedir.

H. 1155-M. 1742 tarihli üç sayfalık bir diğer arşiv belgesi,⁴⁴ Trabzon Kalesinin bala (yukarı), vasat (orta) ve zir (aşağı) bölümlerinde bulunan mühimmat ve cephaneliklerinin rutubete karşı tamiratları ve ıslahları ile alakalıdır. Bu bağlamda İç Kale'de (Yukarı Hisar) söz konusu edilen bina, literatürde 'Batı Salonu' olarak tanımlanan, Ortaçağ Yapısı'dır. İki katlı olduğu ifade edilen ve barut deposu olarak kullanılan bu binanın üç tarafının sur duvarları ile çevrili olması ve alt katındaki eski kapısının da kapalı olması nedeniyle aşırı

41 Murat Dursun Tosun'un yayınında Trabzon Kalesi ile ilgili toplam 22 adet BOA Belgesi ve bunların Transkripsiyonları yayımlanmıştır. Bunlardan: 1705, 1763 ve 1764 tarihli olanlar Trabzon Kalesi tamirâtı için ödenek tahsis edilmesi yönündeki Vilayet taleplerini içerir. 1864 tarihli belge ise Arif Ağazade Hasan Efendi'nin Trabzon Kalesi içinde yaptırdığı konağın bahçesinin önünü açmak için yıktırdığı sur duvarının aslına uygun yeniden yapılması ile alakalıdır. 1907 tarihli altı adet belgede Trabzon Kalesi'nin (İç Kale) Kindinar (Bahçecik) Yoluna bakan kısmındaki bölümünün harap olması nedeniyle [Bu bölüm günümüzde yıkık olan ve Şehzade Selim'in Valiliği sırasında yenilenen burcun güneyinde kalan ve aynı zamanda İç Kale'nin ana girişinin bulunduğu kapı arasındaki bölüm olmalıdır.], tehlike arz ettiği, bu sebeple tamiri ya da yıkılması teklifleri ile alakalıdır. 1908, 1909 ve 1910 tarihli belgeler de yine Trabzon Kalesinin harap olan kısımlarının yıkılması ve taş ve arsasının yeni yapılmakta olan Sanayi-i Nefise Mektebine tahsis edilmesi ile ilgilidir. 1914 tarihli belge tarihi ve askeri bakımdan bir değeri kalmayan eski kale ve surların yıkılması teklifi ile alakalıdır. 1804 tarihli belge ise bir İngiliz'in Trabzon Kalesi Kulelerinden birinin altında kral mezarı ve bir demir sandık içinde altın olduğu yönündeki iddiası üzerinedir. Bkz. M. D. Tosun, *Trabzon Vilayetinde Kaleler*, İstanbul 2019.

42 Bu ortak belgeler şunlardır: BOA. C. AS. 01041.45708.001-002.; BOA. C. AS. 00313.129.21.001-003.; BOA. C. AS. 00566. 23749.001.

43 BOA. C. AS. 01041.45708.001-002.

44 BOA. C. AS. 00313.129.21.001-003.

rutubete sahip olduğu, bu sebeple içindeki mühimmatın çamurlaşıp ziyan olduğuna dikkat çekilerek çatısının yenilenmesi ve özellikle alt katında zemin ahşap sekiyle yükseltilmesi gibi bazı tedbirlerin alınması öngörülmektedir.

1786 tarihli bir diğer belgede⁴⁵ ise Halife-i Mimarlar-ı Hassa Mehmed Emin'in Padişah fermanı ile Trabzon Kalesinin muhtaç bina ve tamir olunacak mahallerinin keşfine memur tayin edildiği ifade edilir.

Bu arşiv belgeleri Osmanlı Padişahlarının fetihten itibaren Trabzon Kalesi ve onun ihyasına özel bir önem attedikleri ve bizzat Hassa Mimarlar Ocağından mimar tayin ederek kalenin harap olmasının önüne geçtikleri anlaşılıyor. Bu durum Trabzon İç Kale (Yukarı Hisar)'nin güney doğusunda Şehzade Selim ve Kanuni Devrinde yapılan ve bu araştırmanın da konusunu oluşturan sur yenileme işinin aynı usulde yapıldığını gösterir.

İç Kale'deki Sur Yapılaşması

Trabzon'un kale/sur içi bölümü (Res. 1-5, Çiz. 1, 2) korunaklı olması bakımından Trabzon şehri için hiç şüphesiz en önemli iskân sahasıdır. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2021 yılı Eylül ayından itibaren Trabzon İç Kale'de başlatılan arkeolojik kazı çalışmalarından elde edilen ilk buluntular, tarihi sur içinde varlığı bilinen dört önemli medeniyet; Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı Dönemleri öncesinde Helenistik Dönemin varlığı da tespit edilmiş durumdadır. Dolayısıyla Trabzon İç Kale (Yukarı Hisar) konumu itibarıyla bu beş büyük kültüre; idari, askeri ve saray yerleşkesi olarak ev sahipliği yapmış önemli bir yerdir.

Yaklaşık 20 bin metrekairelik bir alanı çevreleyen Trabzon İç Kale (Yukarı Hisar) surları ve bunlarla bağlantılı yapılar incelendiğinde, buradaki duvar yapılarının Helenistik, Roma, Bizans, Komnenos ve Osmanlı dönemlerine ait, birbirinden farklı malzeme ve yapım teknikleri gösteren bölümlere sahip olduğu görülür. Bu güne kadar Sanat Tarihi disiplini çerçevesinde Trabzon İç Kale'nin sur duvarları üzerinde yapılmış en ciddi çalışma, eksik ve yanlışlıkları olmakla birlikte, A. Bryer ve D. Winfield'in 1985 yılında İngilizce yayımladıkları çalışmadır.

Anthony Bryer & David Winfield, Trabzon İç Kale'deki sur yapılanmasını Plan 44: Kale Vaziyet Planı üzerinde, malzeme ve inşa tekniklerini dikkate alarak, dokuz farklı dönem ve otuz iki farklı duvar inşası veya yenilemesi olarak değerlendirmiştir. Bunlardan; No: 11 ve No: 12 olarak belirtilen duvar bölümleri bu makalenin de ana konusunu teşkil etmektedir. Ancak Plan 44 üzerinde gösterilen ve s. 363'deki şemada verilen bilgilere göre No: 12 ve No: 13 olarak belirtilen duvar bölümleri 13. Yüzyıl, yani I. Andronikos Devrine, No: 14 olarak belirtilen duvar bölümü ise 13. Yüzyıl ve Osmanlı Dönemleri olarak tanımlanmıştır. No: 11 için ise dönem belirtilmemiştir.

Fakat bizim tarafımızdan yapılan inceleme ve değerlendirmelerle; Bryer & Winfield tarafından No: 11, No: 12, No: 13 ve No: 14 olarak belirtilen sur duvarlarının dönem tarihlenmelerinin yanlış olduğu, No: 11 olarak belirtilen burçla birlikte No: 12 ve No: 13'ün Osmanlı Döneminde yenilendikleri tespit edilmiş olup bu tespitlere ilişkin somut kanıt ve gerekçelerimiz aşağıda ortaya konulmuştur.

45 BOA. C. AS. 00566. 23749.001.

Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde İç Kale'de Yenilenen Sur Duvarı

Osmanlı Döneminde Trabzon Kalesinde yapılan onarım ya da yenilemelerle alakalı en önemli belgeler şüphesiz kitabe ve arşiv kayıtlarıdır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde (BOA) 2018 yılı mayıs ayında tarafımızdan yapılan araştırmada Trabzon Kalesi içinde bulunan saray/saraylarla alakalı iki ayrı belge tespit edilmiştir. Bunlardan 1 Eylül 1820 tarihli olanında; Trabzon Kalesi içindeki sarayın harap olmasına binaen yeniden tamiri ve inşası hakkındadır. 4 Kasım 1820 tarihli olan diğer belgede de Trabzon Kalesi içinde vezirlerin oturması için bir sarayın inşası hakkındadır ki burada vezirden kasıt şehrin valisi olan üç tuğlu paşalardır. Ancak bu iki arşiv belgesinde onarımı ve yeniden inşasından bahsedilen saray yapısının Ortahisar'ın kuzeydoğu köşesinde bulunan ve bugün de bulunduğu sokağa adını veren Saray Atik Sokak'ın sonunda bulunan Paşa Sarayı olmalıdır.

Diğer taraftan Trabzon Kalesi'nde Osmanlı Dönemi'nde yapılmış onarım ve yenilemelerle alakalı kitabelerden günümüze ulaşanların sayısının üç olduğu görülür. Bunlardan ilki Fatih dönemine, fetihten sekiz yıl sonra, H 873 (M1469) yılına ait olup Ortahisar'ın Tabakhane Kapısı civarında bulunuyordu. Günümüzde Ortahisar Fatih Camii'nin doğu kapısı üstünde bulunan bu kitabe Emin Muhlis Paşa tarafından genişletilen şose/yol nedeniyle yıkılan Tabakhane Kapısının bulunduğu sur duvarından alınmış, Belediye Reisi Eyüb Zade Ali Galib Efendi'nin iradesiyle bugünkü yerine nakledilmiştir (Res. 23).⁴⁶

Fatih Dönemine ait kitabenin Osmanlıca metni şu şekildedir.

- 1- *Ed-devr-u Sultan bin Sultan Mehmed İbni Murad Han,*
- 2- *E'azzallahu Te'ala ensarahu haza sahibu 'ul-kebir mülazım,*
- 3- *Es Sultan Sufi Ali Beğ Mir-i Liva-i Trabzon [...] delalet,*
- 4- *Yahduru Mevlana el Kadı bi-Trabzon Mehmed Beğ tahriren fi evasiti,*
- 5- *Şevvali'l mükerrerem senete selasin ve seb'ine ve semanimieh temmet."*

46 'Trabzon Tarihi' adlı ilk Türkçe şehir tarihi kitabını yazan Şakir Şevket, Fatih Dönemine ait sur kitabesini Trabzon mir-i livası Ali Beyi tanıtırken kaynak olarak gösterir ve bu çerçevede kitabenin yerini ve muhtevasını şöyle anlatır; "[...] *Emin Muhlis Paşa merhum bin iki yüz seksen dokuz (M 1872/1873) tarihinde hükümet konağı civarında olan kapuları hedmle (yıkarak) Meyda-ı Şarki'den yapılan şoseyi tariki ordan geçirdiği sırada bu taş dahi kal'a duvarından çıkarılmış idi. [...] o sırada beled-i reis bulunan Eyüb Zade Ali Galib Efendi'nin eser-i himmet ve delaleti ve ahalinin ianetiyle mahalli mezkurda doksın dört seneyi hicriyesinde yaptırılan musallanın bir tarafına mezkur taş vaz edilmiştir.*" Bkz. Şakir Şevket; *Trabzon Tarihi*, Hazırlayan İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon 2001, s. 133. Daha sonra Trabzon Kitabeleri konusunda çalışma yapan Halil Edhem de Fatih Dönemine ait bu kitabeyi, "*Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*" adlı makalesinde Sufi Ali Bey Kitabesi başlığı altında tanıtmıştır; "*Orta Hisar dâhilinde Orta Hisar yahut Fatih Camii şark kapısı balasında (üstünde) olan bu beş satırlık kitabe yıldızlanmıştır. Ve hayli bozuk olduğundan hallü kıraati noksandır. [...] Binaenaleyh metninin mefhumu pek anlaşılıyor. Yalnız şurası tahakkuk ediyor ki 873'de Sufi Ali Beğ Trabzon mir-i livası ve Mevlana Mehmed Bey Trabzon kadısı bulunmuştur. [...] Binaenaleyh surun tamirine ait olması lazım gelen bu kitabenin cami ile hiçbir münasebeti bulunmayıp bilahare ve gayrimuntazam bir surette Fatih Camiinin kapısına tesbip olunduğu anlaşılır.*" Bkz. Halil Edhem; *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, Hazırlayan İsmail Hacifettahoğlu, Trabzon 2001, s. 62, 63, 64.

Kitabenin Murat Yüksel tarafından Türkçeleştirilmiş hali⁴⁷ şu şekildedir:

- 1- *Murad Han oğlu, sultan oğlu Sultan Mehmed devri(nde)*
- 2- *Allahu Taala yardımlarını aziz etsin! Büyük sahip, mülazım,*
- 3- *Sultan Süfi Ali Bey, Trabzon Mirlivası ... delalet,*
- 4-5- *Mükerrerrem şevval (ay) ortaları, 873 (yılında) yazılışında Trabzon kadısı Mevlana Mehmed bey hazır bulundu.*

Sadeleştirilmiş kitabe metninden de anlaşılacağı üzere aslında bu kitabede bir sur ya da kapı onarımından değil, aksine Sultan Mehmed (Fatih) Devrinde yazılışından bahsediliyor. Dolayısıyla Halil Edhem de surun üzerinde bulunmuş olması nedeniyle bu kitabenin sur onarım kitabesi olarak değerlendirilmesi gerektiği kanaatindedir ki biz de aynı kanaate sahibiz.

Diğer iki kitabe (Res. 10, 11) ise bu araştırmanın ana konusunu oluşturan ve Kanuni sultan Süleyman Devrinde İç Kale'nin doğusunda, Kuzgundere'ye bakan güneydoğu cephesindeki burç ve sur duvarının (Res. 6, 7, 8, 12-22) onarımlarıyla alakalıdır. İç Kale'nin bu bölümünde tarafımızdan yapılan incelemelerde dört farklı sur duvarı dokusu tespit edilmiştir (Res. 3). Bunların sırasıyla kuzeydoğu noktasında Roma, onun güneye doğru devamında Bizans-Kommenos, orta kısımdan itibaren kırılan ve güneydoğuya doğru ilerleyip üçgen biçimli burcun güneyinde son bulan kısımların ise (Bkz. Breyer & Winfield, Plan: 44, No: 11, No: 12, No: 13 ve No: 14) Osmanlı Dönemi'ne ait duvar yapıları oldukları tespit edilmiştir. Bu tespitler, duvarın yapısal özellikleri yanında, Osmanlı Dönemine ait iki ayrı onarım kitabesinin varlığıyla da somutlaşmaktadır.

Şöyle ki, Trabzon İç Kale'sinin güneydoğusundaki sur duvarları incelendiğinde burada iki farklı yerde iki ayrı kitabenin (Res. 9, 10, 11) varlığı görülür. Bunlardan halen yerinde olan kitabe (Res. 9) Bryer & Winfield'in kitabında verilen Plan: 44'te No: 13 olarak gösterilen üçgen burcun kuzeydoğu yüzünde bulunur. Yerden yaklaşık 20m yükseklikte bulunan bu kitabenin bazı bölümleri kısmen tahrip olmuştur. 40cm x 70cm ölçülerinde, silme çerçevesi bir küfeki taşı üzerine, sülüs hattı ile ve iki satır halinde yazılmış kitabenin orijinal haliyle okunuşu şu şekildedir:⁴⁸

- 1- *Fi eyyamı-ıvs Sultan Bayezid bin Sultan Selim Şah*
- 2- *... bin Sultan Bayezid bin Mehmed Han senete seb'in ve tis'ine ve semanine.*

47 Yüksel, 2000, Cilt 1, 242, 243.

48 Kitabe Halil Edhem tarafından 1918'de okunmuş ve Osmanlıca olarak yayımlanmıştır. Bkz. Halil Edhem; "Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, No: 48, 1 Şubat 1334 (1 Şubat 1918), s. 330-332. Aynı makale yakın geçmişte İsmail Hacifettahoğlu tarafından güncel Türkçesiyle tekrar yayımlanmıştır. Bkz. İsmail Hacifettahoğlu; *Halil Edhem - Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, Trabzon 2001, s. 94-97. Bu konudaki bir başka mükerrer yayım Murat Yüksel tarafından, Halil Edhem referans verilerek 1991 yılında *Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler* başlığı ile yeniden yayımlanmıştır.

Kitabenin sadeleştirilmiş Türkçe hali şu şekildedir:

-Mehmed Han oğlu Sultan Bayezid oğlu Sultan oğlu Sultan Selim Şah'ın
(Trabzon Valiliği) günlerinde bu sur onarıldı. Sene-897. (M.1492).

Bu Osmanlıca kitabeden İç Kale'nin güney doğusunda bulunan üçgen şeklindeki burcun Şehzade Selim'in Valiliği zamanında onarıldığı anlaşılmaktadır. Bu noktada dikkat çekici bir bilgi ise söz konusu burcun güneyinde kalan ve yenileme dışında kalan Komnenosların son döneminde yapılmış olan kısmın 1939 Erzincan depremi sırasında yıkılmış olmasıdır.

Bunların dışında tarafımızdan yerinde yapılan incelemede şu tespitlere varılmıştır:

Bir yüzü kuzeydoğuya, diğer yüzü güneydoğuya bakan bu üçgen burcun duvar yapım ana malzemesi yerel kum taşıdır. Bu burcun duvarlarında dipte 35x70cm, yukarlarda 30x40cm, 30x45cm, 30x60cm ölçülerinde, köşelerde düzgün, diğer kısımlarda kabayonu taşlar kullanılmıştır. Duvarda bağlayıcı madde olarak Horasan Harcının⁴⁹ kullanıldığı görülmüştür.

İç Kale'nin sur duvarları üzerinde bulunan ve Osmanlı Dönemine ait olan ikinci kitabe, Bryer & Winfield'in hazırladığı Plan: 44'te No: 12 olarak gösterilen (Çiz. 2) ve Şehzade Selim'in Valiliği zamanında onarılan üçgen burcun kuzeyinde, yaklaşık 21,70m uzunluğundaki düz masif duvarın güney tarafına yakın ve yerden yaklaşık 5m yüksekte bulunuyordu (Res. 10, 11). Günümüzde yerinde olmayan mermer kitabenin zaman içinde yerinden düştüğü, bir müddet Yavuz Selim İlkokulu mahzeninde muhafaza edildiği ve 1980 yılında oradan alınarak Trabzon Müzesine nakledildiği tespit edilmiştir.⁵⁰

Halen Trabzon Müzesinde muhafaza edilen kitabe (Res. 11), 0,67cm x 0,54cm ölçülerinde, beyaz mermer bir levha üzerine girift bir sülüs hattı ile ve dört satır halinde yazılmıştır. Bu kitabe ile ilgili ilk bilgilere Halil Edhem ve Hamamizade İhsan'ın yayımlarında ulaşılmaktadır. Kronolojik olarak bakıldığında ilk yayım olarak Halil Edhem'in *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'ndaki "Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri" başlıklı yayımı⁵¹ ile karşılaşıyoruz. Fakat, İsmail Hacıfettehoğlu Trabzon Kitabeleri ile ilgili ilk çalışmaların Hamamizade İhsan Bey tarafından 1900'lü yılların hemen başında yapılmaya başlandığı bu konudaki ilk bilgi notlarının 'İkbal' gazetesinde "Trabzon Şehrinde Kitabeler ve Tarihi Bir Vesika" başlığı altında yayımlandığını belirtir.⁵²

49 "Horasan Harcı", elenmiş tuğla, kiremit tozu, kireç ve su karışımından yapılan bir tür harçtır. Antik Roma'dan beri kullanılmıştır. Özellikle Osmanlı yapılarının ana malzemelerinden biridir. Metin Sözen-Uğur Tanyeli; *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005, s. 106.

50 Trabzon Müzesi envanter kayıtlarından edindiğimiz bilgiye göre bu kitabe, 17.11.1980 tarihinde Trabzon Yavuz Selim İlkokulu mahzeninden alınarak müzeye getirilmiştir.

51 Halil Edhem, 1918, 321-354.

52 Hacıfettehoğlu, 2001, 10-19.

Söz konusu makale Hamamizade İhsan Bey tarafından “*Trabzon Şehrinde Kitabeler ve Tarihi Bir Vesika*” başlığı ile ‘İkbal’ gazetesinde, R. 1335-M. 1919 yılında yayımlanmıştır.⁵³ İsmail Hacıfettehoğlu tarafından 2001 yılında aynı başlıkla Türkçeleştirip tekrar yayımlanan makalede⁵⁴ İç Kale’deki bu sur onarım kitabesi ile iliği şu kısa bilgiler verilmiştir;⁵⁵

“*Kindinar’a giden cadde üstünde surun şarka nazır cephesinde ve yüksek bir mahalde Sultan Süleyman Kanuni’nin tamirini havi kitabe 941*”.

Kitabenin tamamı ise Halil Edhem tarafından 1918 yılında okunmuş ve yayımlanmıştır.⁵⁶ Halil Edhem’in verdiği bilgilere göre;

“*Bu kitabe Kindinar (Bahçecik) yolu üzerinde ve haricen Orta Hisar’ın şarkına nazır olan duvarında ve tahminen 5m bir yükseklikte bulunmaktadır.*”

Kitabenin orijinal haliyle Halil Edhem tarafından okunuşu şu şekildedir:⁵⁷

1-Kad ummira haza binau’l-hısnı’l mübarek fi eyyami’d-devleti’s Sultanni’l-azam el-hakan.

2-el-mu’azzam Mevla müluki’-Arab ve’l-Acem Sultan Süleyman bin Selim han bin Bayezid Han halleda’llahu Te’ala

3-şanehu ve evdaha ale’l-alemine burhanehu ve bi-sa’yi ihtimami Cenabı eyalet-nisab hükümet-intisab

4-el-muhtas bi-inayeti’l-Meliki’s-Samed Mirza Muhammed bin Gazi Big bin Şirvan Şah fi tarihi seneti semanin ve erba’ine ve tis’ümie.

Kitabenin sadeleştirilmiş Türkçe hali şu şekildedir;

*Bu mübarek sur, en büyük Sultan ve ulu Hakan, Arap ve Acem meliklerinin efendisi Bayezid Han oğlu Selim han oğlu Sultan Süleyman’ın devlet günlerinde, Melik ve Samed olan Allah’ın yardımına kavuşmuş bulunan, hükümet yetkisiyle (Trabzon’a) eyalet valisi tayin edilen, şeref ve büyüklük sahibi Şirvan Şah oğlu Gazi Beyoğlu Mirza Muhammed’in ihtimamlı gayretleriyle 948 (M.1541) yılında tamir edildi.*⁵⁸

Halil Edhem, kitabe ile ilgili makalesinde o sıralar Trabzon Valisi olan Mirza Muhammed hakkında şu bilgileri verir:

53 Hamamizade İhsan, *Trabzon Şehrinde Kitabeler ve Tarihi Bir Vesika*”, İkbal, 13 Teşrinisani 1335, 11.inci sene, Sayı 533.

54 Hacıfettehoğlu, 2001, 14-19.

55 Hacıfettehoğlu, 2001, 17.

56 Halil Edhem, 1918, 349-351.

57 Halil Edhem, 1918, 349.

58 Aynı kitabe 1991 yılında Murat Yüksel tarafından, Halil Edhem referans verilerek, yeniden yayımlanmıştır.

“Mirza Muhammed Gazi Beyin oğlu olup Sultan Süleyman tarafından Trabzon valiliğine tayin edilmeden önce de Osmanlı Devletinin hizmetinde bulunmuştur. Sultan Süleyman'ın Irak'ın Seferi'ni konu alan Ruz-Name'deki bilgilere göre Şirvan Şah oğlu Muhammed Mirza'nın Tebriz'e ser-asker tayin olduğu, Peçevi Tarihi'nde de Şirvan Şah neslinden Mir-zade Muhammed'in Tebriz yakınlarında bulunan Şen-i Gazan adındaki kaleye muhafız tayin edildiği görülmüştür.”⁵⁹

Kanuni Devrindeki bu sur onarım kitabesinin bulunduğu yerle ilgili olarak Bryer & Winfield şu bilgileri verir;

“[...]. Sur duvarının dibinde yaşayan insanlar, şu anda tahrip olmuş taşın üzerinde bir zamanlar yazıt olduğunu söylemektedirler. Ancak yazıtta ait görülebilir hiçbir iz yoktur. Ve hiçbir seyahat da böyle bir yazıt hakkında bilgi vermemektedir. Fakat söylenenler akla yakındır. [...].”⁶⁰

Bryer & Winfield'in bu ifadeleri, Halil Edhem ve Hamamizade İhsan'ın yayımlarının görülmediği anlamına gelir ki zaten bu iki yazarın ortak yayımında Osmanlı kaynakları yok denecek kadar azdır. Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinin ise yanıltıcı bilgiler içerdiği ve hatta altmış yıl önceki yerel bir seyahatnameden (Âşık Mehmed kast ediliyor olmalı) türetildiğini söylerler.⁶¹ Cumhuriyet Dönemindeki araştırmalara yapılan atıf sayısı ise sadece birdir ve bu durum yazarlar adına sorgulanması gereken ilginç bir durumdur.

Bryer & Winfield'in ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bu makaleye konu sur onarım kitabesi ve ait olduğu sur yapısıyla alakalı şu ana kadar herhangi bir spesifik çalışma yapılmamıştır.

2018 yılında söz konusu kitabe esas alınarak bizim tarafımızdan yerinde yapılan incelemede, İç Kale'nin doğusunda, güneydeki üçgen burçtan itibaren kuzeyindeki dikdörtgen burcu ve payandayı da içine alan, yaklaşık 565 metre karelik yüzeye sahip bir alanın (Res. 7, Çiz. 2) İç Kale'deki diğer sur duvarlarından farklı yapısal özellikler gösterdiği ve temelden itibaren yenilendiği tespit edilmiştir. Burada, kuzeydeki dikdörtgen burca sonradan eklenmiş olduğu anlaşılan payandanın (Res. 12, 13) da göstermiş olduğu yapısal özellikler dikkate alındığında, Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde yenilenmiş diğer iki bölümle aynı zamanda ya da onlardan kısa bir süre sonra yapılmış olduğu söylenebilir.

Mevcut haliyle Kanuni Sultan Süleyman Devrinde yenilenen sur duvarının kütleli özellikleri şu şekildedir:

Yenilenen sur duvarı, güneyinde bulunan ve Şehzade Selim'in Valilik Devrinde yenilenen üçgen burçtan başlayarak kuzeye doğru devam eden geniş yüzeyli masif bir duvardır. Bu yeni duvarın uzunluğu 21,70m, kuzeyindeki burcun çıkıntısı 1,40m, genişliği

59 Halil Edhem, 1918, 349, 350.; Hacıfettahoğlu, 2001, 95, 96.

60 Bryer & Winfield, 1985, 301, 2018.

61 Bryer & Winfield, 1985, XLIX, Kaynaklar 2, 2018.

3,85m.dir. Bu duvarın kuzey bitişinde bulunan ve eski ve yeni bölümün birleşme noktasındaki dilatasyonu (Res. 16) korumak maksadıyla yapıldığı anlaşılan payandanın güney çıkıntısı 1,30m, genişliği 4,50m, kuzey çıkıntısı ise 1,20m.dir. Uzunlukları ve çıkıntuları birlikte hesaplandığında bu üç bölümün toplam duvar uzunluğunun 33,95m olduğu görölr. Bugünkü haliyle ilk iki bölümün, yani sur duvarı ve burcun yerden yükseklikleri yaklaşık 17m.dir. Ancak burcun kuzeyine eklenen payandanın yüksekliği diğer iki bölümün yüksekliğinin yarısı kadardır. Bu durum sur içine sonradan yapılan 2-3 katlı evlerin önünü açmak maksadıyla sur duvarının bir bölümünün yıkılmış olmasıyla açıklanabilir (Res 6, 8).

Yenilenen sur duvarı ve bitişindeki burç üzerinde bulunan seyirdim yollarının (Res. 17, 18) bulunduğu noktada sur duvarının kalınlığı 1,85m, mazgalların bulunduğu kalkan duvarın kalınlığı 0,65m, derinliği ise 0,80m.dir. Seyirdim yolunun genişliği 1,20m, seyirdim yoluyla surun iç tabanı arasındaki yükseklik 4,65m.dir (Çiz. 3). Ancak mevcut yükseklik olması gereken orijinal yükseklik değildir. Zira tabanda bir toprak dolgu vardır ve yukarıda seyirdim yolu önündeki mazgalların bulunduğu kalkan duvar da yarıya kadar yıkılmıştır. Zaman içinde oluşan yıkım dolayısıyla seyirdim yolunda sadece bir tek mazgalın (Res. 18) ayakta kaldığı görölmektedir. Dolayısıyla orijinalde sur üstünde kaç adet mazgal deliğinin olduğu tespit edilememiştir. Ancak yapılacak detaylı ölçüm ve hesaplamalarla bu sayıyı tespit etmek mümkündür.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında yenilenen sur duvarının malzemesi ve teknik özellikleri ise şu şekildedir:

Homojen duvar yapısı özelliği gösteren bu sur duvarında (Res. 12, 13, 14) inşa malzemesi olarak yerel kum taşından mamul düzgün kesme taş, bağlayıcı madde olarak da Horasan harcı kullanılmıştır. Taş ölçüleri dipte 25x40cm, 25x30cm, 25x40cm, yerden 1.5m yükseklikten itibaren 20x45cm (ağırlıklı olarak), aralarda 20x20cm, 20x25cm şeklinindedir. Gerek dikdörtgen burç, gerekse ona kuzeyden yaslanmış payandanın köşe taşlarının aynı nitelikte ve çok düzgün kesilip özenle yerlerine yerleştirildikleri dikkat çekicidir. Bu durum, payanda sonradan eklenmiş olsa da, her üç bölümün de aynı usta elinden çıktığını göstermektedir.

Trabzon İç Kale'de, Kanuni Sultan Süleyman Devrinde yenilen sur duvarı, burç ve payanda yapımlarında kullanılan inşa tekniği, nitelikli malzeme ve sağlamlığı ile dikkat çektiği kadar, sur içi tabanında toplanan suların (yağmur ve kar suları), sur duvarına zarar vermeyecek şekilde uzaklaştırılması için kullanılan çörtlen yöntemi de dikkat çekicidir. Bu çörtlenler ana duvar üzerinde, aynı zamanda sur içi tabanın dış seviyesini de belli edecek şekilde, tek sıra halinde dizilmiş 'Ünye Taşı' kuşağının üstüne denk gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir. İki adet olduğu tespit edilen bu mermer çörtlenler (Res. 15), tıpkı kuzeydeki burçta aynı hizada bulunan lumbar deliklerinde (Res. 22) olduğu gibi, küçük birer sivri kemerli açıklık içine yerleştirilmişlerdir. Zaman içinde kırılmış olan çörtlenlerden biri kaybolmuş, diğerinin kırık parçası ise bir çörtlen açıklığına içine geri koyulduğundan halen yerindedir. (Res. 15).

Yağmur sularının yapıdan uzaklaştırılması maksadıyla kullanılan çörtlenler

ağırlıklı olarak Türk-İslam yapılarında uygulanan bir çözümdür ve Trabzon kalesinin başka hiçbir yerinde, burada olduğu gibi, mermer çörtlenler kullanılmamıştır. Bunun yerine Bizans'ta kale içlerindeki istenmeyen suların kanallar vasıtasıyla yeraltı sarnıçlarında toplandığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu çörtlenler de söz konusu sur duvarı ve kuzeyindeki dikdörtgen burcun Osmanlı Döneminde yapıldığının ayrı bir kanıtıdır.

Tonozlu Mekân

Araştırma sırasında sur içinde yapılan incelemelerde İç Kale Camii'nin (İlk yapımı 1470) doğusunda, Kanuni Devrinde yenilenen sur duvarının kuzeyindeki burcun iç kısmında, eski bir tonozlu mekânın varlığı tespit edilmiştir (Res. 19, 20, 21). Kuzey-güney istikametinde beşik tonozlu bu mekânın iç ölçüleri 4,25m x 3,00m.dir. Kapı açıklığı güneybatı köşede olan mekânın tonoz yüksekliği 4,00m.dir. Günümüzde bitişiğindeki fırının deposu olarak kullanılan bu tonozlu mekânın taban seviyesinde iki mazgal pencere ya da lumbar deliği (Res. 22) ile doğuya ve güneye açıldığı, ayrıca kuzeybatı kısmında, sonradan içi taş duvarla örülerek kapatılmış olduğu anlaşılan, dikdörtgen şeklinde geniş bir açıklığının daha olduğu tespit edilmiştir. Yapısal özellikleri bu tonozlu mekânın da Kanuni Sultan Süleyman Devrinde yenilen burç ile birlikte planlanıp yapılmış olabileceğini göstermektedir.

Değerlendirme, Sonuç ve Öneriler

Yukarıda da ayrıntılı biçimde izah edildiği üzere, Bryer & Winfield tarafından yapılan yanlış ve eksik değerlendirmeler, araştırma sırasında elde edilen yeni veriler ve mevcut olanların yeniden ve doğru olarak değerlendirilmesi suretiyle düzeltilmiştir. Dolayısıyla Trabzon İç Kale'sinin (Yukarı Hisar) doğusunda Osmanlı Döneminde yapılan; sur duvarı, burç ve payanda yenileme işi yanında, burç içinde varlığı tespit edilen tonozlu mekânın, Kanuni Sultan Süleyman Devrinde yapıldığı anlaşılmıştır. Öyle ki, Kanuni Devrinde yenilediği tespit edilen sur duvarı, burç ve payanda ve tonozlu mekânın yapımında kullanılan nitelikli malzeme ve uygulanan yüksek inşaat tekniği bakımından oldukça sağlam, dayanıklı ve kendi içinde bütünlük arz eden bir sur duvarı olduğu ve bu özellikleri ile İç Kale'nin diğer sur duvarlarından öne çıktığı görülmüştür. Bu sur duvarının kuzey tarafta dikdörtgen bir burç ve payanda ile takviye edilmiş olması, yapılan işin mühendislik boyutunu ve sağlam duvar işçiliğini göstermesi bakımından da Osmanlı Dönemindeki savunma yapılarının özellikleriyle paralellik gösterir.

Ayrıca bu bölümde sur içinde biriken suların, sur duvarlarına yapacağı muhtemel zararları önlemek amacıyla, tahliyesi için kullanılmış olan nitelikli mermer çörtlenlerin kalenin diğer duvarlarında başka uygulaması yoktur ve bu özellik Türk kalelerinde görülen bir uygulamadır. Osmanlı öncesi Dönemlerde bu sorun kale içlerinde, yüzeyde yapılan kanallar vasıtasıyla suların toplanması ve yeraltı sarnıçlarında biriktirilmesi yoluyla çözülmüyor idi. Zira 2022 yılı Eylül ayı içinde İç Kale'de yapılan doğalgaz kanal çalışmaları sırasında, İçkale Camii'nin güneydoğu köşesine yakın noktada ortaya çıkan, içleri sıvalı iki su kanalı ile 2023 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında Batı Salonu güneyinde ortaya çıkarılan sarnıçlar bu düşünceyi doğrular niteliktedir.

Yukarıda da kısaca değinildiği üzere Trabzon Kalesi'nin tamir ve ihyası için fetihten itibaren Osmanlı Padişahlarının özel bir ihtimam gösterdikleri, gerek sur üzerine konulan onarım kitabelerden ve gerekse BOA'nda bulunan onarım kayıtlarından anlaşılmaktadır.

BOA'nda bulunan bir arşiv belgesinden⁶² anlaşıldığına göre Trabzon Kalesi surlarının tamir ve yenilemeleri için başkent İstanbul'da bulunan Hassa Mimarlar Ocağı'ndan bizzat padişah fermanı ile bilgili ve tecrübeli mimarlar gönderildiği ve onların hazırladığı projeler çerçevesinde tamir ve yenilemenin yapıldığı görülmektedir.

Bu bağlamda bakıldığında Kanuni Sultan Süleyman Devrinde, Hassa Mimarlar Ocağı'nın başında Mimar Sinan'ın bulunduğu görülür. Trabzon Müzesi'nde saklanan Trabzon kalesi Kanuni Devri sur onarım kitabesindeki kayda göre onarım yılı H. 948 - M. 1541'dir ve bu yıllarda Hassa Mimarlar Ocağı'nın başında Mimar Sinan (Baş Mimarlığı 1538-1588) bulunmaktadır. Dolayısıyla Trabzon Kalesi'nin İç Kale kısmında Kanuni Devrinde yapılan sur yenileme işinin Mimar Sinan'ın bilgisi dâhilinde ve hatta bizzat onun belirlediği, ocağa kayıtlı bir mimarın idaresi altında, yerinde yapıldığı söylenebilir.

Diğer taraftan Trabzon İç Kale'sinin doğusunda Kanuni Sultan Süleyman Devrinde yapılan geniş çaplı sur yenileme işinde uygulanan inşaat tekniği ve mimari üslubunun Mimar Sinan Devrinde uygulanan yapıım teknikleri ile aynı özellikleri yansıttığı görülür. Şöyle ki Mimar Sinan (1488-1588) yapılarında kullanılan yapıım teknikleri ve malzeme türlerini inceleyen Zeynep Ahunbay şu tespitlerde bulunur;

“Duvar örgüleri, yapının önemine ve yapıım için ayrılan maddi kaynağa bağlı olarak nitelik farkı göstermektedir. [...], düzenli yatay derzli kaba yonu taş, [...] ve düzenli bloklardan oluşan kesme taş duvar şeklinde [...]. Kesme taş örgüde aynı taşın sürekli kullanımı yaygındır. [...]. Mimar Sinan'ın İstanbul ve yakın çevresindeki yapılarında en çok kullandığı duvar malzemesi küfeki taşıdır. [...], İzmit'te kireç ve od taşı gibi yöresel yapı taşlarını değerlendiren Sinan, olanaklara göre daha büyük boyutlu ve nitelikli taş kullanmaya özen göstermiştir.”⁶³

Z. Ahunbay'ın bu tespitleri Trabzon İç Kale'de Kanuni Sultan Süleyman Devrinde yenilenen sur duvarının yapısal özellikleriyle örtüşür durumdadır. Ayrıca Mimar Sinan taş örgü duvarlarda bağlayıcı olarak; horasan harcı, kireç harcı, kenet ve zıvanalar kullanmıştır⁶⁴ ki bu bağlamda İç Kale'nin doğusunda yenilenen sur duvarında horasan harcının kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla tüm bu ortak özellikler, Trabzon İç Kalede Kanuni Devrinde yapılan sur duvarı yenileme işinin Mimar Sinan'ın bilgisi ve hatta uzaktan kontrolü altında yapılmış olabileceği destekler niteliktedir.

BOA'nda yaptığımız araştırmada bu konuda bir kayda rastlanmadı. Ayrıca Mimar Sinan Eserlerinin kayıtlı olduğu tezkirelerde Mimar Sinan'ın yaptığı herhangi bir kaleden

62 BOA. C. AS. 00566. 23749.001.

63 Ahunbay, 1988, 533-534.

64 Ahunbay, 1988, 531.

söz edilmez. Ancak Semavi Eyice Moldavya'daki Bender Kalesi'nin, Evliya Çelebi'nin verdiği ismi dikkate alarak, Sinan eseri olduğunu söyler.⁶⁵ Ayrıca Ahlat Kalesi'nin de Mimar Sinan yapısı olduğu yönünde rivayetler vardır.

Bu konudaki bir diğer önemli husus da Trabzon İç Kale'de bulunan Kanuni Devrine ait sur onarım kitabesinin (H. 948 - M. 1541); malzeme, ölçü ve yazı üslubu bakımından Mimar Sinan eseri olduğu söylenen Bender Kalesi kitabesi (H. 945 - M. 1538/39) ile çok yakın benzerlik gösteriyor olmasıdır. Zira Bender Kalesi kitabesi de yerden 7m yüksekte, 0,70m x 0,54m ölçülerinde mermer levha üzerine süslü hatlı yazılıdır.

Bu bağlamda, Anadolu'nun uzak illerinde ve Şam'da Mimar Sinan iradesi ve sanat anlayışı ile yapılan uygulamalar dikkate alındığında Trabzon İç Kale'sinde Kanuni Devrinde yapılan geniş çaplı sur yenileme işinin Mimar Sinan eliyle yapılmış olma ihtimali zayıf değildir.

Son olarak Trabzon İç Kale'nin (Yukarı Hisar/Kule Hisar) geleceği ve turizm açısından ne şekilde değerlendirilebileceği yönündeki düşüncelerimizi de burada ifade etmek isteriz. Şöyle ki bu makalenin konusu üzerine araştırmaya başladığımızda Trabzon İç Kale'deki arkeolojik kazı çalışmaları henüz başlamış değildi. Ancak bu konudaki girişimlerimiz 2021 yılı içinde sonuç verdi ve Trabzon Büyükşehir Belediye Başkanı Sayın Murat ZORLUOĞLU'nun gayretleri ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan alınan kazı izni çerçevesinde, Trabzon İç Kale'de uzun süreli ve 5+5+5 yıllık planlı, arkeolojik kazı çalışmalarına başlandı. 2021, 2022 ve 2023 yılları kazı sezonlarında yapılan çalışmalardan elde edilen ilk bulgular Trabzon İç Kale'sinin kentin tarihi geçmişi ve turizm geleceği açısından ne kadar önemli bir değere sahip olduğunu bizlere göstermiştir.

Planlama gereği önümüzdeki yıllarda Trabzon İç Kale'sinin içinde ve dışında yapılacak kazı çalışmaları ile ortaya çıkarılacak tüm kalıntılar ile İç Kale içinde halen ayakta olan saray hamamı, tekfur sarayı kalıntısı ve batı salonu gibi yapıların restorasyonlarının yapılarak tüm sahanın bir arkeopark ya da müze park şeklinde düzenlenerek, Trabzon'un kültür ve turizmine kazandırılması öncelikli bir beklentidir. Bu bağlamda şehrin en önemli kurumları ile 2021 yılında imzalanan beşli işbirliği protokolü bu yöndeki beklentilerin gerçekleşmesi konusunda önemli bir adım ve ortak irade olarak görülmektedir.

---

65 Eyice, 1992, 431, 432.

KAYNAKÇA

- Ahunbay, Z. (1988). “*Mimar Sinan Yapılarında Kullanılan Yapım Teknikleri ve Malzeme*”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri (1)*, (Koordinatörler; A. Kuran, S. Eyice, D. Kuban, H. Karamağaralı-Editör S. Bayram), İstanbul, 531-538.
- Ak, M. (2007). *Âşık Mehmed- Manazır-ül-Avalim*, III. Cilt, TTK, Ankara.
- Aslan, M. (2005). *Arrianus 'un Karadeniz Seyahati*, İstanbul.
- Bijışkyan, P. M. (Tercüme ve Notlar Hrand D. Andreasyan). (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, İstanbul.
- Bryer, A. & Winfield, D. (2020). *Karadeniz'in Ortaçağ Dönemi Eserleri ve Topografyası*, I. Cilt, (Çeviren İsmail Köse), Ankara.
- Clavijo, R. G. de. (Çeviren: Ömer Rıza Doğrul). (2016). *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, İstanbul.
- Evliya Çelebi (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman). (2005). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit*. 2. Cilt, 1. Kitap YKY, İstanbul.
- Eyice, S. (1992). “*Bender Kalesi*”, TDVİA 5. Cilt, İstanbul, 431- 432.
- Fallmerayer, J. P. (2011). *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, (Tr. Tercüme Ahmet Cevat EREN), TTK Basımevi, Ankara.
- Fallmerayer, J. P. (1827). *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München.
- Fallmerayer, J. P. (1845, 1963) *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart und Tübingen, München.
- Fallmerayer, J. P. (2002). *Doğudan Fragmanlar*, (Türkçe Tercüme Hüseyin Salihoğlu), Ankara.
- Halil Edhem (1918). “*Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, No: 48, 1 Şubat 1334, 321-354.
- Halil Edhem (Hazırlayan İsmail Hacifettehoğlu). (2001). *Trabzon'da Osmanlı Kitabeleri*, Trabzon.
- Hamamizade İhsan. (1335). “*Trabzon Şehrinde Kitabeler ve Tarihi Bir Vesika*”, *İkbal*, 13 Teşrinisani 1335, 11. inci Sene, Sayı 533.
- Katib Çelebi. (2013). (Türkçe Baskı Said Öztürk (Edit.), *Cihannüma*, (II. Kitap) (İlk telifi 1648, ikinci telif 1654, İlk baskı İbrahim Müteferrika 1732). İstanbul.
- Kennedy, S. (2019). *Two Works on Trebizond. Michael Panaretos-Bessarion*, London.
- Kennedy, S. (Edited and Translated). (2018). *Two Works on Trebizond – Michael Panaretos, Bessarion*, Harvard University Press.

- Ksenophon (Türkçesi Tanju Gökçöl). (1985). *Anabasis-Onbinlerin Dönüşü*, İstanbul.
- Lowry Heath W. (1981). *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583*, İstanbul.
- Lynch, H.F.B. (1901). *Armenia Travels and Studies*, Vol. I, London.
- Miller, W. (Çeviri N. Süleymangil). (2007). *Son Trabzon İmparatorluğu*, İstanbul.
- Miroğlu, İ. (1991). “Âşık Mehmed”, TDVİA, Cilt 3, İstanbul, 553.
- Öztuna, Y. (1989). *Kanuni Sultan Süleyman*, Ankara.
- Öztürk, S. (Editör). (2013). *Katib Çelebi, Cihannüma (II. Kitap)*, İstanbul.
- Sözen, M. - Tanyeli, U. (2005). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul.
- Şakir Şevket. (Hazırlayan İsmail Hacifettahoğlu). (2001). *Trabzon Tarihi*, Trabzon.
- Tosun, M. D. (2019). *Trabzon Vilayetinde Kaleler*, İstanbul.
- Tournefort, J. P. de. (1717). *Relation d'un voyage du Levant*, Lyon.
- Tournefort, J. P. De. (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, İkinci Kitap, İstanbul.
- Tsyapkina, A. G. (2020). Akademisyen F. İ. Uspensky Başkanlığında Trabzon'a Bilimsel Seferler (1916-1917), Lisansüstü Tez, Moskova Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü.
- Usta, V. (2019). “Şehzade Süleyman'ın (Kanuni) Trabzon'da Doğduğu Ev Meselesi”, Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Bahar (26), 397-414.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1983). *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara.
- Yavuz, M. (2021). “ Karantina Hekimi Dr. Ludwig Herrmann'ın 1839 Yılında Trabzon'daki Görevi ve Gözlemleri ile Trabzon Hakkındaki Notları”, Zamanın İzleri: Salgın, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, 122-140.
- Yavuz, M. (2023). “İç Kale (Yukarı Hisar) ve Aşağı Hisar'da Yapılan Arkeolojik Kazıların Trabzon Tarihi Bakımından Önemi”, Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Trabzon (Edit. Temel ÖZTÜRK vd), Cilt 1, Trabzon, s. 27-52.
- Yavuz, M. & Alınak, L. (2023). “Trabzon İç Kale Kazısı-Trabzon Inner Castle Excavation”, Cumhuriyetin Birinci Yüzyılında Anadolu'da Türk Dönemi Arkeoloji Çalışmaları, (Editör Harun ÜRER), TÜBA, s.669-686.
- Yerasimos, S. (Editör). (2005). *Tournefort Seyahatnamesi*, (Birinci Kitap-Çeviren Ali Berktaş, İkinci Kitap-Çeviren Teoman Tunçdoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Yücel, Yaşar. 1987, *Muhteşem Türk Kanuni İle 46 Yıl*, Ankara.
- Yüksel, M. (1991). *Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler*, Trabzon.
- Zosimos. (2002). *New History*. London: Green and Chaplin (1814)-Transcribed by Roger Pearse, Ipswich, UK., 7/77.

Devlet Arşivleri Başkanlığı-Osmanlı Arşivi (BOA) Kaynakları

BOA, C.DH. 116 5779 (1286 m 27 1).

BOA, MAD.d. 10105 (1235 Z 23).

BOA. C. AS. 00313.129.21.001-003.

BOA. C. AS. 00566. 23749.001.

BOA. C. AS. 01041.45708.001-002.

Görsel Kaynakları

Res. 1: Tournefort.

Res. 2: Barth.

Res. 5: Anonim.

Res. 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23: M. Yavuz.

Çiz. 1: Lynch.

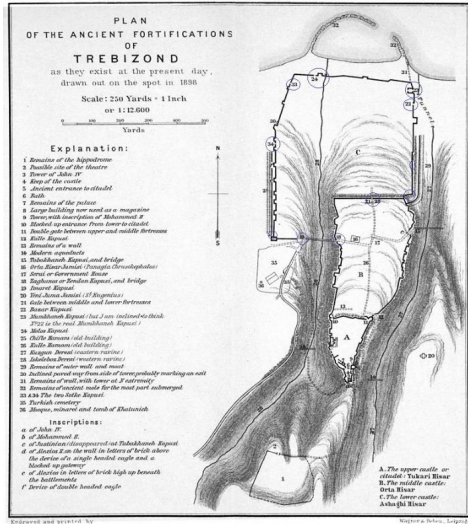
Çiz. 2: Bryer & Winfield.

Çiz. 3: M. Yavuz.

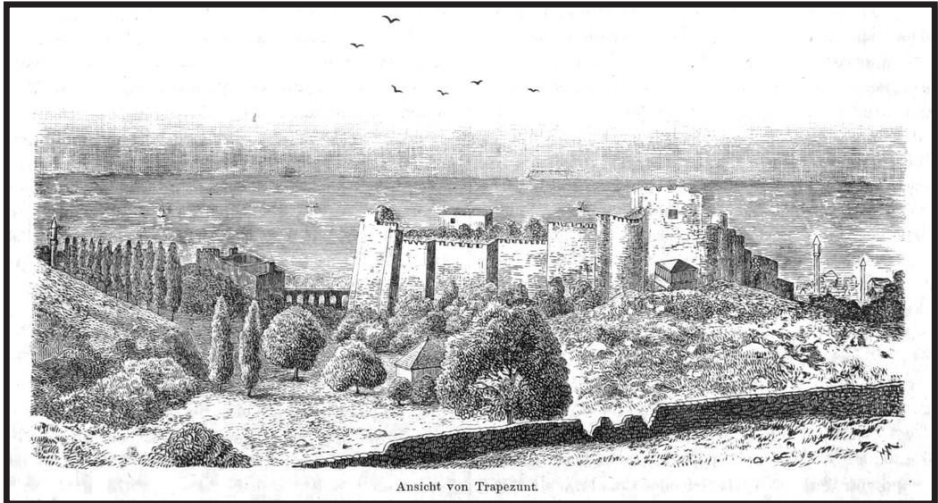
Resimler ve Çizimler

Res. 01: Trabzon Gravürü, Tournefort, 1717.

Çiz. 01: Trabzon Kalesi Planı, Lynch, 1898.

Res. 02: Trabzon Gravürü, Heinrich Barth, 1858.

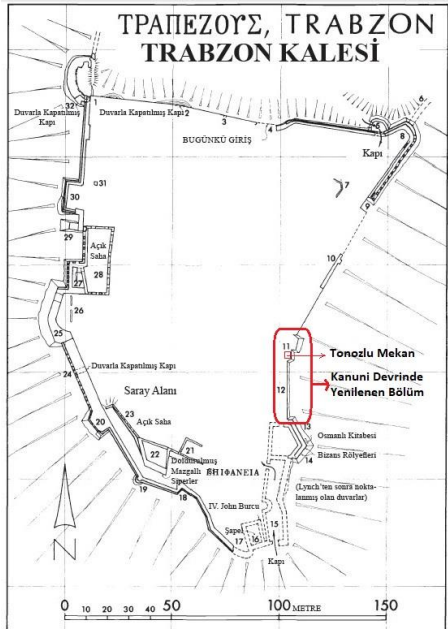

Res. 3: Trabzon İç Kale, Doğu Görünüşü (2023)

Res. 4: Trabzon İç Kale, Batı Görünüşü (2023)

Çiz. 2: İç Kale Plan Krokisi, Bryer & Winfield, 1969.

Res. 5: Trabzon İç Kale Hava Fotoğrafi 2023.

Res. 6: Trabzon İç Kale-Güneydoğu Kesimi (19.YY)

Res. 7: İç Kale-Kanuni Devri Sur Yapısı (2022)

Res. 8: Şehzade Selim (Yavuz) Burcu ve Kanuni Suru

Res. 9: Şehzade Selim (Yavuz) Onarım Kitabesi

Res. 10: İç Kale-Kanuni Suru-Kitabelik

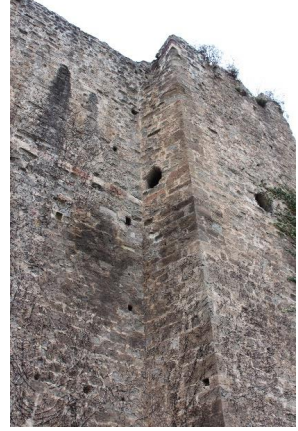

Res. 11: İç Kale-Kanuni Suru-Kitabe

Res. 12/13: Kanuni Suru-Burç ve Payanda

Res. 14: Kanuni Suru-Duvar Yapısı

Res. 15: İç Kale-Kanuni Suru-Çörtlen

Res. 16: Kanuni Devri-Eski Duvar Dilatasyonu

Res. 17: Kanuni Sur Duvarı-Seyirtim

Res. 18: Kanuni Suru-Seyirtim Mazgalı

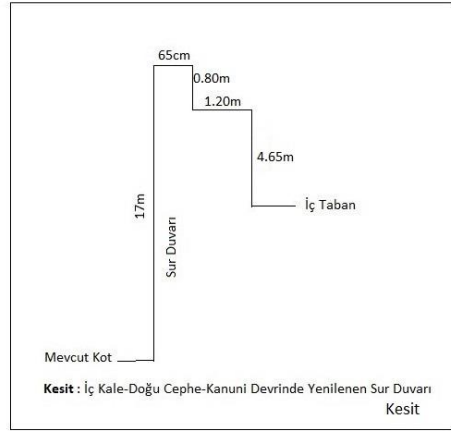
Res. 19: Kanuni Suru-Devşirme Malzeme

Res. 20/21/22: Kanuni Suru-Tonozlu Mekan: Kapı-İç Mekan-Lumbar Delikleri

Res. 23: Fatih Devri Sur Kitabesi-Tabakhane Kapısı

Çiz. 3: Kanuni Devrinde Yenilenen Surun Kesiti

Hakem Değerlendirmesi: ift “kr” hakem incelemesi.
ıkar atışması: Yazar ıkar atışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu alışma için finansal destek aldığını beyan etmemiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi | *Ege University, Faculty of Letters*
Sanat Tarihi Dergisi | ***Journal of Art History***
ISSN 1300-5707 | e-ISSN 2636-8064
Cilt: 33, Sayı: 1, Nisan 2024 | *Volume: 33, Issue: 1, April 2024*

Sahibi (Owner): Ege niv. Edebiyat Fak. adına Dekan (On behalf of Ege Univ. Faculty of Letters, Dean): Prof. Dr. Yusuf AYN  Editrler (Editors): Dr. Ender ÖZBAY, Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY  Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Semra DAŐLI, Doç. Dr. Lale DOğER, Doç. Dr. Sevinç GÖK İPEKIOğLU  İngilizce Editörü (English Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Elvan KARAMAN MEZ  Yazı İçleri Müdürü (Managing Director): Doç. Dr. Hasan UÇAR  Sekreteryaya - Grafik Tasarım/Mizampaj - Teknik İşler - Strateji - Süreç Yönetimi (Secretarait - Graphic Desing/page layout - Technical works - Strategy - process management): Ender ÖZBAY

[İnternet Sayfası \(Açık Erişim\)](#) | [İnternet Page \(Open Access\)](#)

DergiPark
AKADEMİK
<https://dergipark.org.tr/std>

Sanat Tarihi Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Nisan ve Ekim aylarında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal of Art History is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in April and October.

